De onderkant van het tapijt. Harry Mulisch en zijn oeuvre 1952-1992

samenstelling Mariëtte Haarsma, Erna Staal en Murk Salverda

bron

Mariëtte Haarsma, Erna Staal en Murk Salverda, *De onderkant van het tapijt. Harry Mulisch en zijn oeuvre 1952-1992* (Schrijversprentenboek 33). De Bezige Bij, Amsterdam / Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag 1992

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/salv007onde01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. LITERATUUR MUSEUM

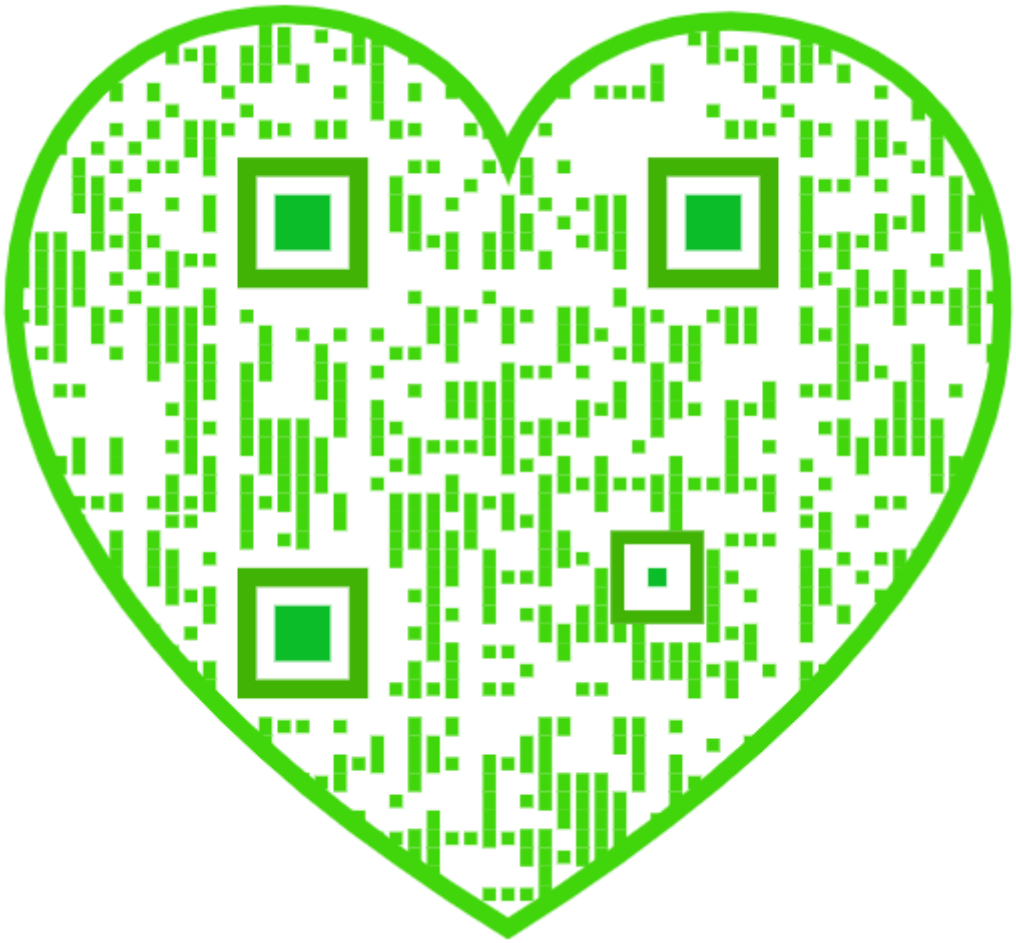

verklaring van de titel:

‘De passages in mijn werk, waar ik zelf het meest van houd, zijn daarom niet de spektakulaire, waarvoor jury's mij prijzen, maar het openen van een deur, het uitblazen van sigarettenrook, het toevallig kijken uit een raam. De rest, de boeken als geheel, zijn ondraaglijk omdat zij voor mij volhangen met alles wat zij hadden willen zijn, hadden kunnen zijn, met alles wat ik er bij gedacht, ervaren en gedaan heb, met de duizenden oorzaken en oorzaakjes, waaruit zij voortgekomen zijn, slierten algen, dril, volgekoekt met drek en ervaringen, teleurstellingen, pijnlijkheden, blijdschap. Zij zijn de onderkant van het tapijt: nooit zal ik weten, wat de lezer aan de bovenkant ziet. Maar het gaat er mij ook niet om, boeken geschreven te hebben, maar om ze te schrijven, - een volstrekte wereld met mij rond te dragen, onverschillig van welke aard, onverschillig wat er in gebeurt’ (*Voer voor psychologen*, 1961, p. 102).

Inleiding

In september/oktober is het veertig jaar geleden dat Mulisch officieel debuteerde in de Nederlandse literatuur: in september 1952 met het verhaal *Tussen hamer en aambeeld* en in oktober 1952 met *archibald strohalm*. Mulisch viert dus in 1992 zijn achtste lustrum en zijn vierde decade als auteur. Dit schrijversprentenboek begint waar Mulisch' autobiografische *Mijn getijdenboek* eindigt: met *archibald strohalm*. Het dient als catalogus bij de Mulisch-tentoonstelling in het Letterkundig Museum. Boek en tentoonstelling concentreren zich op het werk van Mulisch en op zijn openbare leven.

Het oeuvre van Mulisch is op allerlei manieren in te delen: naar genre, naar thema, op alfabet, naar aantal tekens of naar chronologie. Voor deze laatste methode hebben wij - in overleg met de auteur - gekozen. Het boek is ingedeeld in vier decaden, op grond van het jaar van publikatie. Deze decaden vallen min of meer samen met fasen in Mulisch' schrijverschap. Andere chronologische indelingen zijn ook te verdedigen. In zijn dissertatie *De weg van het lachen* (1987) deelt Frans C. de Rover het verhalend proza van Mulisch tot 1983 in vier perioden in, niet op grond van het jaar van publikatie, maar op basis van het jaar waarin de manuscripten werden voltooid. Die vier perioden zijn: 1947-1952 De kunst; 1953-1961 De vernietiging; 1962-1971 De werkelijkheid; 1972-1982 De eeuwigheid. De tweede en de derde periode vallen goeddeels samen met de indeling in dit prentenboek. Ook heel goed denkbaar is de indeling: 1952-1960 de periode van de avantgardistische, mythische verhalen en van het absurdistische toneel (van *archibald strohalm* tot *De knop*); 1961-1973 het tijdperk van de essayachtige egodocumenten (van *Voer voor psychologen* tot *Het seksuele bolwerk*); 1974-1983 de decade van de poëzie, het filosofische magnum opus *De compositie van de wereld* en van de terugkeer naar een meer traditionele, klassieke verhaalstructuur; 1984-1991 de periode van de filosofische lezingen en van de klassieke verhalen (van *Hoogste tijd* tot *De zuilen van Hercules*).

Elke chronologische indeling is natuurlijk betrekkelijk, want het leven stroomt en trekt zich weinig aan van de tijdsindeling door een Zwitsers precisiehorloge. Aan *De compositie van de wereld*, gepubliceerd in 1980, begon Mulisch al in 1949. Desondanks zijn er voor de afzonderlijke decaden wel degelijk een paar lijnen te trekken.

Eerste decade: 1952-1961

Met *archibald strohalm* maakte Mulisch een ‘meteoorachtige opkomst’ in de Nederlandse literatuur. Voordat het boek gedrukt was, werd het in 1951 bekroond met de Reina Prinsen Geerligs-prijs. Na het verschijnen in 1952 erkende de kritiek Mulisch meteen als een groot schrijver. In dezelfde decade kreeg Mulisch nog drie prijzen: de Bijenkorf Literatuur-prijs 1957, de Anne Frank-prijs 1957 en de Visser Neerlandia-prijs 1960. Deze laatste voor *Tanchelijn* (1960), zijn debuut als toneelschrijver. Aan het einde van deze periode is Mulisch redacteur van *Podium* (1958-1960).

In de kritiek vielen herhaaldelijk termen als ‘internationaal niveau’, ‘groot schrijverschap’ en ‘meesterwerk’. De kritiek was onder de indruk van Mulisch' vaardigheid in de hantering van diverse stijlen (lyrisch, barok, homerisch, objectief), van verschillende soorten humor (ironie, sarcasme, parodie, karikatuur, hyperbool) en van de diverse verteltechnieken. Tevens wordt al vaak gewezen op de meerduidigheid van Mulisch' werk.

De eerste decade wordt gekenmerkt door een intense belangstelling van Mulisch voor occulte en alchemistische opvattingen. Mulisch was enige tijd in de ban van de gnosticus Wim Exel en toonde later interesse voor sekteleider Lou de Palingboer (zie *Voer voor psychologen* en *Mijn getijdenboek*), archibald strohalm zou men kunnen beschouwen als een (anti-)sekteleider, in *Het zwarte licht* (1956) spelen sekten een dominerende rol en ook *Tanchelijn* gaat over een sektariër. Zijn hele leven zal Mulisch gefascineerd blijven door de hermetische traditie, genoemd naar de *Hermetica*, een serie neoplatoonse geschriften uit de derde eeuw vóór tot de derde eeuw na Christus, toegeschreven aan Hermes Trismegistus. Deze geschriften bevatten astrologische, alchemistische, magische en theologische openbaringen. Hermes Trismegistus wordt ook wel beschouwd als de Griekse belichaming van de Egyptische ibisgod Thoth. In verband daarmee is Mulisch' fascinatie voor het oude Egypte en de attributen daarvan (sfinx, piramide) begrijpelijk. De belangstelling voor occultisme, mystiek en alchemie brengt voor de schrijver Mulisch een aantal vertelkarakteristieken met zich mee als getallensymboliek, naamsymboliek, synesthesie, synchroniciteit, paradox, vervaging van de grenzen van ruimte, tijd en persoonlijkheid en een verbondenheid met vele, zo niet alle gebeurtenissen uit de wereld en de geschiedenis. Titels als *Het zwarte licht* en *Het stenen bruidsbed* (1959) verwijzen naar de alchemistische traditie.

In de meeste verhalen en stukken van Mulisch uit deze periode is een, al dan niet apocalyptische, vernietiging een hoofdthema. archibald strohalm gaat ten onder aan zelfvernietiging; *Het stenen bruidsbed* heeft de totale vernietiging van de stad Dresden door een geallieerd bombardement in 1945 tot onderwerp; in de verhalen van *De versierde mens* (1957) is destructie in allerlei vormen hoofdthema; in *Het zwarte licht* en *Tanchelijn* gaat het om de verwachting van het Laatste Oordeel; in *De knop* (1960) is het voortbestaan van de wereld afhankelijk van enkele dolle maarschalken die een atoomoorlog kunnen ontketenen en in het satirische *Wenken voor de Jongste Dag* (1961) gaat hij eveneens uit van de mogelijkheid van het einde van de mensheid door een atoomaanval.

Tweede decade: 1962-1971

Na 1959 heeft Mulisch herhaaldelijk drie romans aangekondigd: *De ontdekking van Moskou, De zegelbewaarders* en *De toekomst van gisteren*. Tussen 1963 en 1970 verschenen delen van *De zegelbewaarders* incidenteel in *De Gids* en *Avenue*. Aan het eind van deze decade zou het boek, in een andere vorm en met een andere titel, verschijnen als *De verteller of een idioticon voor zegelbewaarders* (1970). *De toekomst van gisteren* zou in de derde decade verschijnen (1972), niet meer als roman maar als een egodocumentair essay. En van *De ontdekking van Moskou* zou in de vierde decade een deel worden gebruikt in *De aanslag* (1982). *De verteller* (1970), een verhaal in tien hoofdstukken met velerlei vormen van symboliek en in de vorm van parodieën op allerlei literaire genres, werd door critici en publiek zo slecht begrepen, dat Mulisch zich genoodzaakt zag een jaar later een 'toelichting' te publiceren, *De verteller verteld* (1971).

Deze decade wordt echter vooral gekarakteriseerd door beschouwelijk proza, door essayachtige egodocumenten, die Mulisch als 'tijdsgeschiedenis' naar aanleiding van actuele gebeurtenissen publiceerde: het Eichmannproces in Jeruzalem, de provorellen in Amsterdam en de vestiging van het Castroregime op Cuba. *De zaak 40/61* (1962), *Bericht aan de rattenkoning* (1966) en *Het woord bij de daad* (1968) geven echter meer inzicht in het denken van Mulisch dan in de gebeurtenissen zelf. Het zijn pogingen van de schrijver om door te dringen in mensen en gebeurtenissen die dwingend te maken hebben met zijn eigen bewustzijn. Mulisch' preoccupatie met buitenstaanders, met de ene die tegenover de anderen of tegenover allen staat, met de David tegenover de Goliath, die zich in de eerste periode vertaalde in belangstelling voor sekteleiders, heeft zich nu verplaatst naar actuele ontwikkelingen en figuren: naar Eichmann die als nazibeul 'allen' vertegenwoordigde, maar als beklaagde 'de ene'; naar de provo's die het opnemen tegen het onontwarbaar machtskluwen van Nederlandse regenten; naar Fidel Castro die de reusachtige USA uitdaagt. In Eichmann ontdekt Mulisch bovendien het Kwade, in de provo's en in Castro en Che het Goede. In Eichmann veracht hij de versteende bureaucraat, in Castro bewondert hij de creatieve en magische profeet en leider. Castro wordt door Mulisch geassocieerd met verandering, met revolutie, met worden; de Amerikanen en de Russen met conservering, status quo, met verstening. Deze tegengestelde begrippen spelen ook in het fictionele werk van de andere decades, impliciet of expliciet, een belangrijke rol. De permanente revolutie wordt bij uitstek belichaamd door Che Guevara. Met hem als voorname figuur schreven Mulisch en Claus het libretto voor de opera *Reconstructie* (1969). Solidaire verbondenheid, vriendschap is een andere belangrijke waarde voor Mulisch. Om die reden valt hij het bewind van Castro niet of met moeite af, als het zich schuldig blijkt te maken aan showprocessen, martelingen en andere totalitaire wandaden. Daarmee onderscheidt Mulisch zich van linkse intellectuelen in het buitenland als Sartre, Semprun en Enzensberger. Mulisch' interesse voor alchemie en occultisme blijft zich ook in de geschriften van deze periode manifesteren, o.a. in de manipulatie met de twee gezichtshelften van Eichmann en in *De verteller*.

Van 1961 tot 1969 was Mulisch redacteur van *Randstad*; in 1965 werd hij ook redacteur van *De Gids*. In 1962 kreeg hij de Cultuurprijs van Vilvoorde, in 1963 de Vijverberg-prijs.

Het stenen bruidsbed werd in de jaren zestig veel vertaald: in het Duits (1960), Noors (1961), Engels (1962), Spaans (1963) en Slowaaks (1968). *De diamant* (1954), *Het zwarte licht* en *De zaak 40/61* werden in het Duits vertaald in resp. 1961, 1962 en 1963. *De sprong der paarden & de zoete zee* (1955) kreeg in 1969 een vertaling in het Zweeds.

Derde decade: 1972-1981

Aan het begin van deze periode schreef Mulisch weer twee essayachtige egodocumenten, vol autobiografische elementen en hoogstpersoonlijke opvattingen. *De toekomst van gisteren. Protokol van een schrijverij* (1972) vraagt door zijn experimentele opzet, door een bewust literair Droste-effect, aandacht voor het creatieve proces, één van de hoofdthema's van Mulisch. Het boek gaat over het (niet-)schrijven van een roman met een gelijknamige titel. De roman zou moeten gaan over een Europa waarin Hitler de oorlog zou hebben gewonnen. En in die roman zou de hoofdfiguur weer een roman hebben geschreven met een zekere Mulisch als hoofdpersoon, over een Europa waarin Hitler de oorlog zou hebben verloren. Maar de roman mislukt en daarover schrijft Mulisch nu *De toekomst van gisteren*, over een toekomst zoals men die zich gisteren dacht, maar die niets anders was dan een verhevigd heden, over het Duizendjarig Rijk van Hitler als een toekomstig stenen tijdperk. *Het seksuele bolwerk* (1973), ogenschijnlijk opgezet als een essay over Wilhelm Reich, gaat over de seksuele opvattingen van Freud, Jung, Reich en niet in de laatste plaats van Mulisch. ‘Nu en dan had ik het gevoel, dat ik hem [Reich] beter begreep dan mijzelf. In elk geval begrijp ik mijzelf beter, nu ik hem begrijp’, schrijft Mulisch paradoxaal. In *Mijn getijdenboek* (1975) geeft Mulisch aan de hand van ongeveer honderdtwintig documenten en foto's een samenhangend beeld van zijn leven tot 1952.

In veel van zijn werk zet Mulisch zich impliciet of expliciet af tegen de opvattingen van de psycho-analyse, in het bijzonder tegen die van Freud. Dat blijkt o.a. uit één van zijn toneelstukken uit deze decade, *Oidipous Oidipous* (1972), waarin het doorbreken van de lineaire tijd en de meervoudigheid van personages een belangrijke rol spelen. Getallensymboliek, verstening, een sfinx en het Egyptische dodenboek, bekende elementen uit Mulisch' werk, spelen ook in dit stuk een belangrijke rol. Op basis van een toneelstuk *Axel* van de Franse symbolistische schrijver Villiers de l'Isle-Adam - vol occultisme en Rozenkruisersideeën - schreef Mulisch in het Frans en in het Duits het libretto voor de gelijknamige opera. In Mulisch' bewerking hebben de nazi's hun werk gedaan en de joden vermoord voor het goud van hun kiezen.

Het opvallende van de derde decade is de opkomst van Mulisch als dichter. Tussen 1973 en 1978 publiceerde hij maar liefst zes dichtbundels, als men *Woorden, woorden, woorden* (1973), ‘visuele’ poëzie op basis van de Hamlet-monoloog ‘To be or not to be’, meerekent. Ook in *De vogels* (1974) laat Mulisch de typografie meewerken aan de betekenis. Mulisch schrijft veel gedichten over hoe een dichter aan een gedicht komt. Ook in zijn proza is het scheppingsproces een belangrijk thema. Voor zijn gedichten put Mulisch wederom uit eeuwenoude niet-christelijke, ‘ketterse’, tradities. Zo wijdt hij een cyclus aan de neopythagoreeër Apollonius van Tyana (†97, een met Jezus concurrerende sekteleider) en aan de Egyptische zonnegod Ra en gebruikt hij een citaat van Giordano Bruno als motto en leidster voor *Wat poëzie is* (1978). Veel gedichten van Mulisch worden net als zijn proza beheerst door een paradoxale manier van denken: ‘Is daarom iets poëzie,/ het is er altijd geweest.//Ook de ongeschreven verzen/ zijn in de wereld,// Zij het op de wijze/ van er nog niet te zijn.// (Wat hier de logica betreft:/ daar is het gat van de deur.)// Elk gedicht herhaalt/ alle gedichten’. Mulisch' eigenzinnige interpretatie van de antieke Oidipousmythe, speelt ook mee

in het fictionele werk dat hij in het midden van deze jaren publiceert: de roman *Twee vrouwen* (1975) en het verhaal 'Oude lucht' in de gelijknamige bundel (1977).

De belangrijkste publikatie in deze decade is *De compositie van de wereld* (1980), volgens filosoof S.J. Doorman 'een hedendaags Corpus Hermeticum'. In dit werk probeert Mulisch als een echte 'uomo universale' individu, geschiedenis en kosmos; kunst, wetenschap en techniek; religie en occultisme onder te brengen in één allesomvattend systeem van kennis, dat gebaseerd is op één beginsel, dat van de octaviteit. Opmerkelijk is dat in de literatuurverwijzingen de antieke filosofen (Aristoteles, Pythagoras, Zeno, Heraclitus, Parmenides, Plato en Epimenides) domineren.

Twee pamfletten werden door Mulisch geschreven: één tegen spellinghervorming en één tegen Gerard Reve.

In 1977 krijgt Mulisch de Constantijn Huygens-prijs en de P.C. Hooft-prijs en wordt hij onderscheiden met een ridderorde. *De sprong der paarden & de zoete zee* wordt vertaald in het Amerikaans (1973), Pools (1975) en Duits (1979); *Het zwarte licht* in het Pools (1976); *De diamant* in het Roemeens (1978) en *Twee vrouwen* in het Duits (1980) en het Engels (1980). Ondertussen hebben ook

verhalen uit *Het mirakel* (1955) en *De versierde mens* hun weg naar het buitenland gevonden.

In 1977 zetten de componisten Jan van Vlijmen en Reinbert de Leeuw *Axel* op muziek. Peter Schat maakt van de gedichtencyclus *Kind en kraai* (1975) een liederencyclus en Willem Breuker voorziet *De knop* van muziek. De VPRO zendt in 1976 het televisiespel *Volk en vaderliefde* (1975) uit, het verhaal 'De grens' wordt verfilmd in 1979 en *Twee vrouwen* in 1981.

Vierde decade: 1982-1991

In 1949 droomde Mulisch van een stad Gran. Sinds dat jaar is die stad niet uit Mulisch' bewustzijn verdwenen. Hij maakte een plattegrond en vulde die steeds aan. In 1982 publiceerde hij een cyclus gedichten *Opus Gran*, die in 1983 werd opgenomen in de bundel *Egyptisch*. Met Cherry Duyns maakte hij in 1985 voor de VPRO een televisiedocumentaire *Gran. De sporen van een droom*.

Daarnaast publiceerde Mulisch in deze periode vier romans. *De aanslag* begint met het uit de weg ruimen van de foute politie-inspecteur Fake Ploeg door een Haarlemse verzetsgroep. De hoofdpersoon Anton Steenwijk verliest tengevolge van die aanslag zijn ouders en broer. De lezer volgt hem in vier episodes, gekoppeld aan belangrijke gebeurtenissen uit de hedendaagse geschiedenis: Korea 1952; Hongarije 1956; Provo en Vietnam 1966; de massale anti-kernwapendemonstratie in Amsterdam 1981. In de spannende roman zijn verantwoordelijkheid en schuld centrale thema's zoals ze dat ook waren in eerdere romans als *Het stenen bruidsbed*.

In *Hoogste tijd* (1985) gebruikt Mulisch een verhaaltechniek die hij voor de roman *De toekomst van gisteren* ook wilde toepassen, nl. die van het Droste-effect of van de Russische baboeschka-poppetjes. De roman is opgebouwd als een treurspel in vijf bedrijven. De hoofdpersoon, een bejaarde acteur die fout is geweest in de oorlog, gaat een rol spelen in een toneelstuk waarin weer een ander stuk wordt opgevoerd, wat leidt tot een ingewikkeld spel van identiteitswisselingen. Af en toe wordt het verhaal geïnterrumpeerd met essayachtige fragmenten over vertellen. 'De verteller en de luisteraar staan samen tegenover het vertelde, zij moeten elkaar goed vasthouden, want zij zijn kwetsbaar.'

De pupil (1987) speelt in Italië in 1945. Een jonge schrijver krijgt een verhouding met de achtentachtigjarige weduwe van de uitvinder van de veiligheidsspeld. Hij geneest haar van slapeloosheid door haar oude dromen te laten oproepen. Tijdens een tocht naar de top van de Vesuvius valt de dame in een stoeltje van de kabelbaan in slaap en verdwijnt ze spoorloos. De jonge auteur heeft ondertussen een visioen van alle personages die zijn oeuvre zullen bevolken. De personages vertonen gelijkenissen met die uit het oeuvre van Mulisch. Zijn schrijverschap is dus geen illusie maar voorbeschikt; hij verwezenlijkt iets wat er in feite altijd al is geweest. Het motto, in dezelfde neoplatoonse geest, is van Michel-

angelo: ‘De grootste kunstenaar kan niets verzinnen/ dat niet vooraf al in de steen bestaat,/ maar als zijn hand niet met zijn geest meegaat/ zal hij het nooit van 't ruwe marmer winnen.’

De elementen (1988) speelt op Kreta, op de grens van de geschiedenis (Europa) en het dodenrijk (Egypte). Het is ‘een experiment dat wij beiden hier met ons drieën ondernemen’: schrijver, lezer, hoofdpersoon. De lezer en de hoofdpersoon worden consequent met ‘jij’ aangesproken. *De elementen* is zo een van de zeldzame voorbeelden van een jij-roman. Voor de bouw van de roman en de titels heeft Mulisch teruggegrepen op oude alchemistische begrippen: de elementen (Aarde, Water, Lucht en Vuur) en het begrip Quintessens. Het boek heeft een motto van Empedocles.

In deze decade hield Mulisch als gevestigd schrijver zeker tien belangrijke redes in Nederland en in het buitenland (Berlijn, Parijs). Zo sprak hij over de oorlog in 1986 in Wageningen voor het Comité Herdenking Capitulatie 1945, in datzelfde jaar in Berlijn bij de opening van de tentoonstelling ‘Die Welt der Anne Frank’ (en in 1992 in Amsterdam bij de 4 mei-herdenking). Over het schrijverschap liet Mulisch in 1986 in Parijs zijn licht schijnen. En zijn filosofische achtergronden lichtte hij toe in de Huizinga-lezing ‘Het Ene’ (1984) en in ‘Het licht’ (1988, ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van Marcel van Dam).

In deze periode maakte Mulisch veel opgang in het buitenland. *De aanslag* werd tussen 1984 en 1990 vertaald in eenentwintig talen. *De diamant* werd vertaald in het Bahasa Indonesia (1983); *Het stenen bruidsbed* in het Ivriet (1983) en het Frans (1985); *Twee vrouwen* in het Ivriet (1983), Frans (1986), Spaans (1988), Pools (1990) en Esperanto (1992); *Wat poëzie is* in het Amerikaans (1982); *Hoogste tijd* in het Duits (1987) en Engels (1987); *De pupil* in het Duits (1989) en Frans (1989) en *De elementen* in het Duits (1990) en Frans (1992). *De aanslag* werd verfilmd in 1986.

Eerste decade: 1952-1961
‘Ik ben in de wereld, alleen, en van een opdracht voorzien’ (*Voer voor psychologen*, p. 94).

In de loop van vier decaden zijn enkele constanten van Mulisch' schrijverschap naar voren gekomen. Mulisch is sterk geneigd tot experimenteren met de structuur van het verhaal en het essay, waarbij de grenzen van beide genres vaak vervagen. Daarbij thematiseert hij nadrukkelijk de relatie tussen schepper en geschapene en die tussen schrijver, tekst en lezer. Bovendien heeft hij aansluiting gezocht en gevonden bij een oeroude niet-christelijke levensbeschouwelijke traditie, met hermetische, neoplatoonse en pythagorische elementen die in de hellenistische tijd zijn gefuseerd en in de renaissance door velen werden hernomen. Uiteindelijk gaat deze traditie terug op oude Egyptische en Griekse mythen en filosofieën. Deze traditie draagt niet alleen bij aan Mulisch' *inventio*, maar levert ook bouwstenen voor zijn levensbeschouwing.

Mulisch' vormgeving, maar ook zijn thematiek - die belangrijke momenten in de geschiedenis tot decor heeft - getuigt van een keuze voor verandering, voor beweging

en van een afkeer van verstening. Mulisch zou niet graag grijpbaar zijn. U bent gewaarschuwd, wat u hier leest en ziet, is niet wat het lijkt.

MS, 5 mei 1992

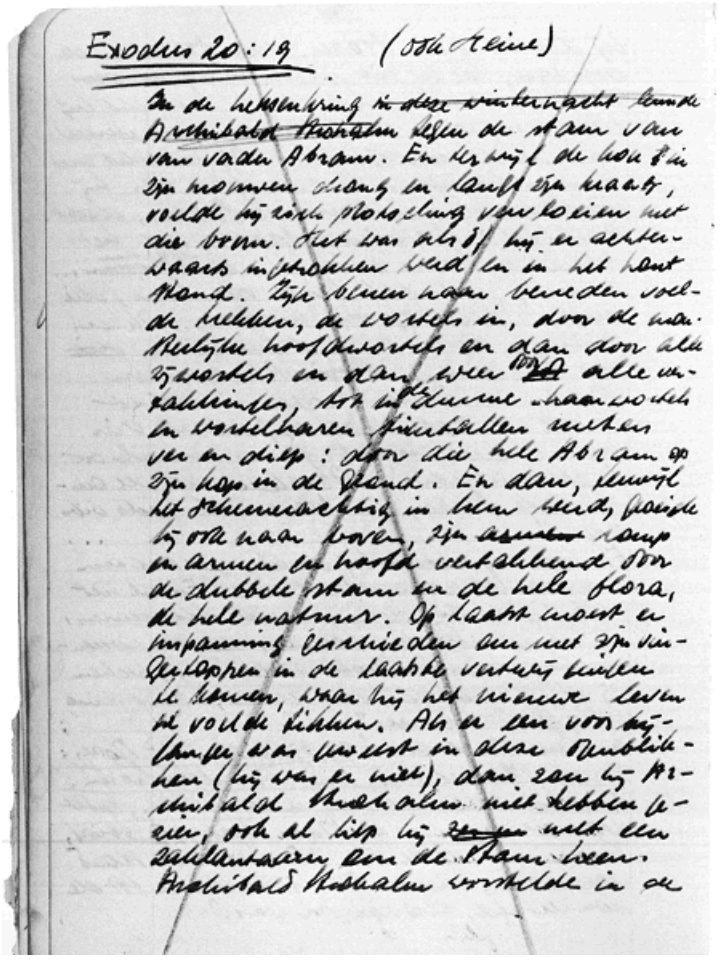

Exodus 20:19 (Ook Acts)

In de hellenkring in deze winternacht kende Archibald Strohalm lezen de staan van van vader Abram. En terwijl de kou in zijn mouwen drong en langs zijn kraag, voelde hij zich plotseling vervloeien met die boom. Het was alsof hij er achterwaarts ingetrokken werd en in het hout stond. Zijn benen waren beneden volde lichten, de wortels in, door de natuurlijke hoofdwortels en dan door alle zijwortels en dan over alle vezelachtige, dunne haarwortels en voetbaren fijnste allen verder en dieper: door die hele Abraam op zijn kop in de grond. En dan, terwijl het schemeracchtig in hem werd, groeide hij ook naar boven, zijn armen romp en armen en hoofd verbindend door de dubbele stam en de hele flora, de hele natuur. Op laatst moest er inspanning geschieden om met zijn vingertoppen in de laatste verten te kunnen, waar hij het nieuwe leven al voelde lichten. Als er een van hen (hij was er niet), dan zou hij Archibald Strohalm niet hebben gezien, ook al hij zou wel een gelijkaardig een de stam hebben. Archibald Strohalm verdiende in de

Van februari tot juni 1949 en van mei 1950 tot juli 1951 werkt Mulisch aan zijn debuutroman *archibald strohalm*. In deze passage heeft de hoofdpersoon in de oudejaarsnacht een mystieke ervaring in het bos: 'En terwijl de kou in zijn mouwen drong en langs zijn kraag, voelde hij zich plotseling vervloeien met die boom. Het was alsof hij er achterwaarts ingetrokken werd en in het hout stond. [...]' Na deze passage wordt de naam Archibald Strohalm niet meer met hoofdletters geschreven. De tekstverwijzingen bovenaan de bladzij zijn verwerkt in het daaraan voorafgaande. *archibald strohalm* ontstond volgens Mulisch 'uit therapeutische noodzaak': 'Een gebied, dat om alle psychologische of theologische naamgevingen lacht, ejakuleerde honderden dagen achtereen in mijn bestaan. Ik wist alles. Ik begreep alles. Van de vroege ochtend tot de late nacht waren mijn uren gevuld met een koortsachtig noteren van inzichten, visioenen, verlichtingen, euforisaties, alles van een intensiteit en zekerheid, waarvan ik later in *Archibald Strohalm* heb getracht een beeld te geven' (*Voer voor psychologen*, p. 24).

Op 24 november 1951 wordt in de aula van de Universiteit van Amsterdam de Reina Prinsen Geerligs-prijs uitgereikt aan Harry Mulisch voor het manuscript van *archibald strohalm*. De heer R.J. Prinsen Geerligs overhandigt de prijs, die bedoeld was als aanmoediging voor jonge schrijvers. De prijs werd voor het eerst toegekend in 1947. Vóór Mulisch aan G.K. van het Reve, Mies Bouhuys, Willem Wittkampf en Jan Blokker. Mulisch' roman werd in oktober 1952 gepubliceerd. Van het bedrag van f 200,- dat aan de prijs verbonden is, koopt Mulisch zijn eerste schrijfmachine.
Foto ANP.

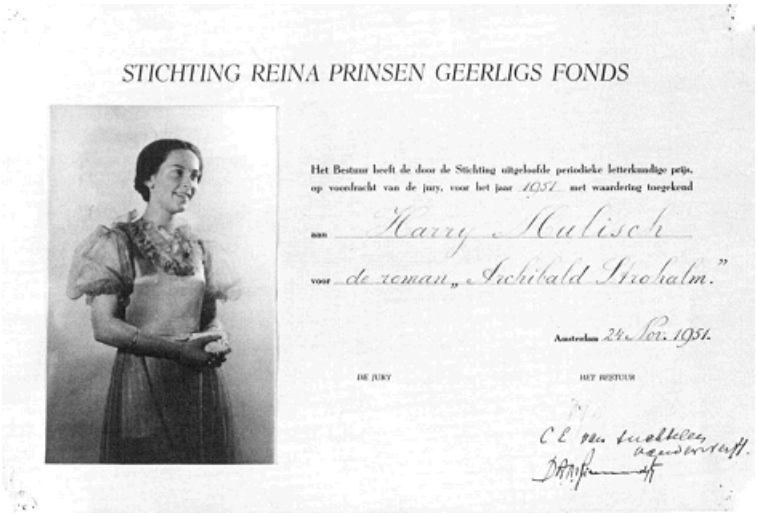
STICHTING REINA PRINSEN GEERLIGS FONDS

Het Bestuur heeft de door de Stichting uitgeloofde periodieke letterkundige prijs, op voordracht van de jury, voor het jaar 1951 met waardering toegekend

aan Harry Mulisch

voor de roman „Archibald Strohalm."

Amsterdam 24 Nov. 1951.

DE JURY

HET BESTUUR

Oorkonde van de Reina Prinsen Geerligs-prijs. De jury bestond uit: Anna Blaman, Adriaan Morriën, Adriaan van der Veen, Bert Voeten en jurysecretaris H.J. Smeding. Hun handtekeningen zijn verbleekt door de zon. In een interview uit 1959 vertelt Mulisch: 'Ik begon toen aan *archibald strohalm* en na de tiende bladzijde zag het er al naar uit, dat ik er dertig jaar over zou doen. Nou had Jan Blokker 't jaar daarvoor die prijs gewonnen en die zei: "Stuur 't nou in voor die prijs. Niet dat je 'm krijgt, maar dan heb je 't tenminste af." Op 1 augustus sloot de inzendingstermijn en op 31 juli, vijf voor elf 's avonds was ik klaar. Ik snelde naar Amsterdam en toen Jan en ik op de gracht liepen waar de jurysecretaris woonde, brak er 'n geweldig onweer los. Mooi symbool. In wit nachtgewaad verscheen de secretaris, verlicht door 't hemelvuur, aan het raam en om vijf voor twaalf zijn we in de vestibule tot de conclusie gekomen, dat ik die prijs maar moest krijgen. Toen begon 't. Opeens deed ik iets en m'n vader liet opgetogen aan iedereen de kranteknipsels zien, de uitgevers kwamen op me af en ik verkocht zó wal ze eerst geweigerd hadden' (*De mythische formule*, p. 20).

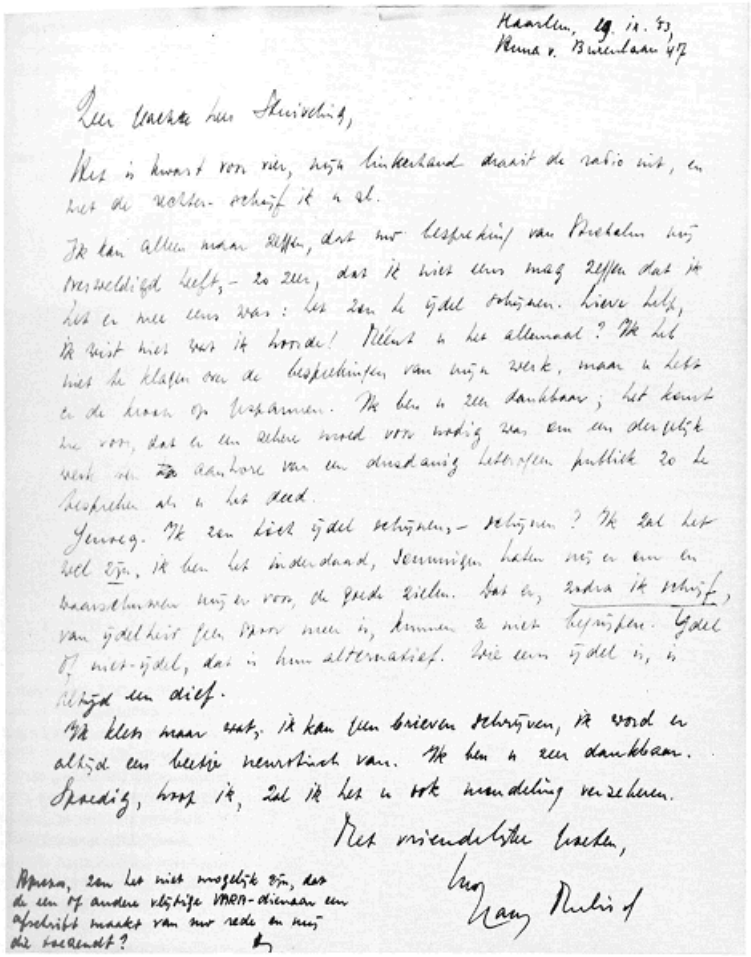

Haarlem, 29. IX. 53,
Roma v. Buerenlaan 47

Zeer Waarde Heer Stuiveling,

Het is kwart voor vier, mijn linkerhand draait de radio uit, en met de rechter- schrijf ik u al.

Ik kan alleen maar zeggen, dat uw bespreking van Strohalm mij overweldigd heeft, - zo zeer, dat ik niet eens mag zeggen dat ik het er mee eens was: het zou te ijdel schijnen. Lieve Heer, ik weet niet wat ik hoorde! Alles in het allemaal? Ik zal niet de klagen over de besprekingen van mijn werk, maar u leest en de kranten op Zaterdagmorgen. Ik ben u zeer dankbaar; het komt me voor, dat in een zekere wereld veel nodig was om een dergelijk werk in zijn aanwezen van een dusdanig lettergreep publiek zo te bespreken als u het deed.

Genoeg. Ik zou liever ijdel schijnen, - schijnen? Ik zal het wel zijn, ik ben het inderdaad. Sommigen hebben mij er om en daarom mijn voor, de goede zielen. Dat is, zodra ik schrijf, van ijdelheid geen sprake meer is, kunnen ze niet begrijpen. Ijdel of niet-ijdel, dat is hun alternatief. Die een ijdel is, is altijd een dief.

Ik blijf maar staan, ik kan geen brieven schrijven, ik vond u altijd een heerlijk mensenkind. Ik ben u zeer dankbaar. Spoedig, hoop ik, zal ik het u ook mondeling verzekeren.

Met vriendelijke groeten,

Harry Mulisch

Nogmaals, zou het niet mogelijk zijn, dat de een of andere redactie VARA-diensaan een afschrift maakte van mijn rede en mij die toezendt?

Brief van Harry Mulisch aan Garmt Stuiveling, 29 september 1953. Stuiveling besprak die dag *archibald strohalm* (1952) voor de VARA-radio. 'Het is kwart voor vier, mijn linkerhand draait de radio uit, en met de rechter- schrijf ik u al. Ik kan alleen maar zeggen, dat uw bespreking van Strohalm mij overweldigd heeft, - zo zeer, dat ik niet eens mag zeggen dat ik het er mee eens was: het zou te ijdel schijnen.'

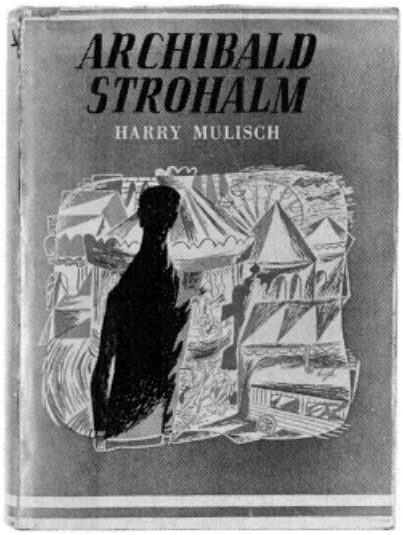

Het motto van *archibald strohalm* is: 'symbolen worden tot cymbalen in de ure des doods-', een citaat uit het gedicht 'Werkster' van de door Mulisch bewonderde Gerrit Achterberg.

Omslag Hugh Jans.

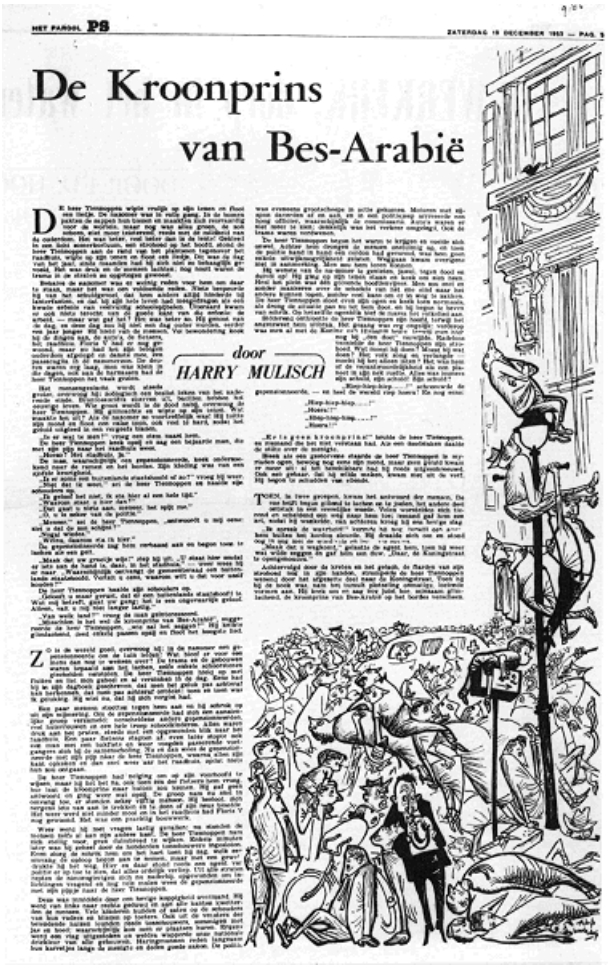

HET PAROOL PS ZATERDAG 19 DECEMBER 1953 — PAG. 5

De Kroonprins van Bes-Arabië

door HARRY MULISCH

In *Het Parool* van 19 december 1953 verschijnt dit Tiennoppen-verhaal. Het werd in gewijzigde vorm onder detitel 'Kroonprins' opgenomen in *Het mirakel. Episodes van troost en liederlijkheid uit het leven van de heer Tiennoppen* (1955).
Illustratie Fiep Westendorp.

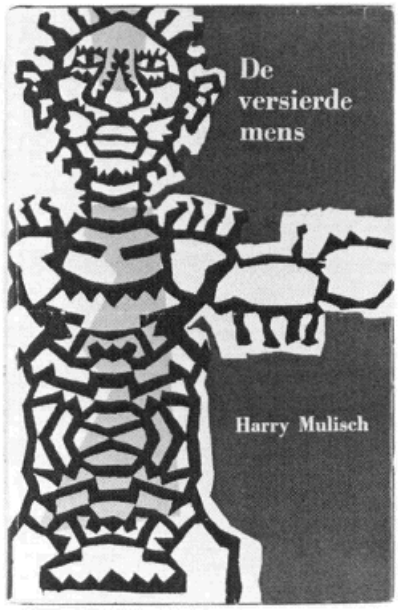

In november 1957 verschijnt de verhalenbundel *De versierde mens* met daarin de verhalen 'Keuring', 'De terugkomst', 'De sprong der paarden en de zoete zee', 'Quauhquauhtinchan in den vreemde', 'Wat gebeurde er met sergeant Massuro?', 'De versierde mens' en 'Een stad in de zon'. Mulisch eindigt de flaptekst aldus: 'U hebt het begrepen: ik ben een groot schrijver, daar helpt geen moedertjelief aan.'
Omslag Lotte Ruting.

Mulisch ten huize van mevrouw Brugsma, moeder van vriend W.L. Brugsma, Westerhoutstraat 18 in Haarlem, 1953. Mulisch poseert met de oude statenbijbel van mevrouw Brugsma. Het schilderij is gemaakt door de tandarts-amateurschilder Frans Antonietti, neef van W.L. Brugsma. Het is overgeschilderd van een foto van de Passiespelen in Oberammergau. De afgebeelde is Petrus, die tot driemaal toe zegt Jezus niet te kennen.
Foto W.L. Brugsma.

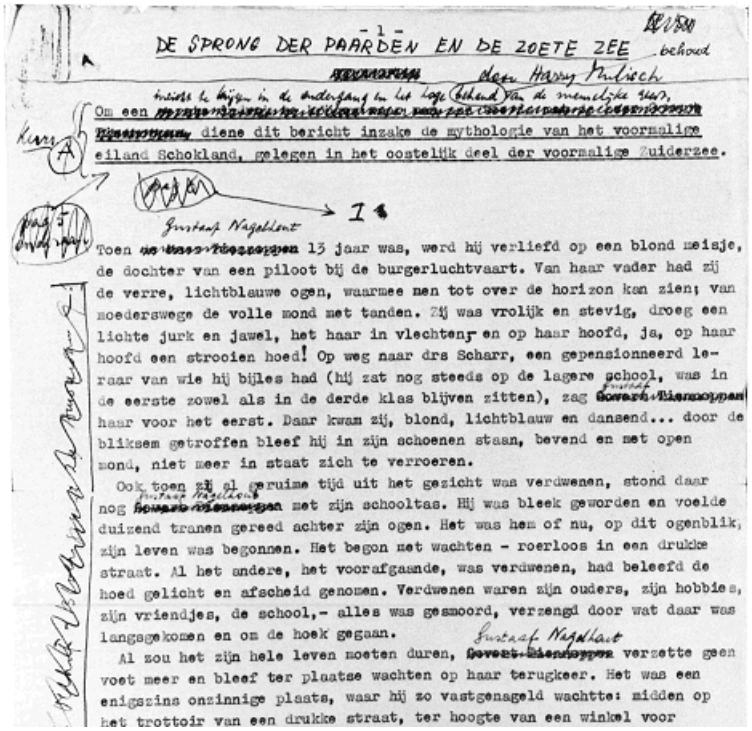

DE SPRONG DER PAARDEN EN DE ZOETE ZEE

door Harry Mulisch

Om een diene dit bericht inzake de mythologie van het voormalige eiland Schokland, gelegen in het oostelijk deel der voormalige Zuiderzee.

Toen 13 jaar was, werd hij verliefd op een blond meisje, de dochter van een piloot bij de burgerluchtvaart. Van haar vader had zij de verre, lichtblauwe ogen, waarmee men tot over de horizon kan zien; van moederswege de volle mond met tanden. Zij was vrolijk en stevig, droeg een lichte jurk en jawel, het haar in vlechten en op haar hoofd, ja, op haar hoofd een strooien hoed! Op weg naar drs Scharr, een gepensionneerd leraar van wie hij bijles had (hij zat nog steeds op de lagere school, was in de eerste zowel als in de derde klas blijven zitten), zag haar voor het eerst. Daar kwam zij, blond, lichtblauw en dansend... door de bliksem getroffen bleef hij in zijn schoenen staan, bevend en met open mond, niet meer in staat zich te verroeren.

Ook toen zij al geruime tijd uit het gezicht was verdwenen, stond daar nog met zijn schooltas. Hij was bleek geworden en voelde duizend tranen gereed achter zijn ogen. Het was hem of nu, op dit ogenblik, zijn leven was begonnen. Het begon met wachten - roerloos in een drukke straat. Al het andere, het voorafgaande, was verdwenen, had beleefd de hoed gelicht en afscheid genomen. Verdwenen waren zijn ouders, zijn hobbies, zijn vriendjes, de school,- alles was gesmoord, verzengd door wat daar was langsgekomen en om de hoek gegaan.

Al zou het zijn hele leven moeten duren, verzette geen voet meer en bleef ter plaatse wachten op haar terugkeer. Het was een enigszins onzinnige plaats, waar hij zo vastgenageld wachtte: midden op het trottoir van een drukke straat, ter hoogte van een winkel voor

Begin van de novelle *De sprong der paarden & de zoete zee*, geschreven in mei 1954, afzonderlijk gepubliceerd in 1955 en later opgenomen in de verhalenbundel *De versierde mens* (1957).

Oorspronkelijk was dit een Tiennoppen-verhaal: de naam van de hoofdpersoon Govert Tiennoppen werd veranderd in Gustaaf Nagelhout.

Op 29 juni 1956 neemt de Nederlands kampioen schaken, tevens voormalig wereldkampioen, Max Euwe het op tegen vijfentwintig kunstenaars in sociëteit De Ruif in Den Haag. Links naast Harry Mulisch de acteur Ton Lutz.

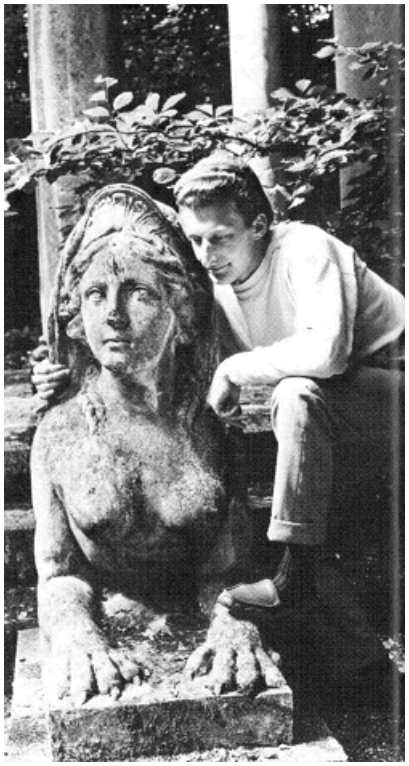

Mulisch in de tuin van het Teylers Museum in Haarlem, ± 1955.
Foto C.de Boer.

Mulisch met zijn teckel Anastasia. Van jongs af aan koestert Mulisch een grote liefde voor teckels. Over zijn eerste teckel Schloempie, die afgeschoten werd toen Mulisch veertien jaar oud was, schreef hij: 'Niet de grootste maar wel de zuiverste liefde, waartoe ik tot de geboorte van mijn kinderen in staat ben gebleken, gold deze hond' (*Mijn getijdenboek*, p. 51).

Vandaag: HARRY MULISCH

De mens aan zee

IK ben een mens voor bossen. Aan de zee heb ik de dood gezien. Zij is een peilloze macht. Het afschuwelijke van de zee is misschien, dat zij horizontaal is. Horizontaal is alles wat leven ontbeert. Alles wat leeft gaat rechtop staan, verheft zich naar de zon: daarom voel ik mijzelf nergens sterker en gelukkiger dan in een bos, waar geen enkele horizontale lijn bestaat. De zee is dood. Zij is H_2O, waarin wat NaCl opgelost is en een hoeveelheid andere chloriden, jodiden, bromiden en sulfaten. Wat er in de zee leeft, is aan mijn oog onttrokken. Veel zaaks kan het overigens niet zijn, te oordelen naar wat ik vroeger aan het strand zag liggen.

Wij allen komen uit de zee voort, — ergens in haar schrikaanjagende diepten is het leven begonnen, — maar ik heb geen heimwee naar die tijd. Met de meeste mensen schijnt dat anders te zijn. Een zomers strand, overdekt met naakte mensen, aparteland aan de voeten van het grauwe beest — er is weinig dat mij zo verschrikt. Ik ben een klauteraar in bomen, ik houd van bladeren die langs mijn gezicht strelen. Alles leeft daar, is groen, de milde lucht is veranderd in vogels en insecten, tot diep in de grond kriocelt het leven. Zonlicht beweegt tussen de schaduwen. Er mag een klein meertje zijn.

IK kan meespreken over de zee, als kind heb ik er alle zomers door moeten brengen. Voorgoed zit in mijn voetzolen de herinnering aan het hete, witte zand (SiO_2), onder de oppervlakte zo donker en koel; en het ruwe staal van de trap naar de glijbaan, het uitgedroogde, rafelende matje, het onbeschrijflijk gladde aluminium — dan weer het hete zand, na een korte droom van zuilende lucht. Mijn voeten herinneren zich de harde algen en de zwarte aliertjes en korreltjes in het zand, het doorweekte hout, de gepolijste stenen, het lopen over de schelpen. Nooit vergeten zij de tegels, boven op de boulevard, en de gloeiend hete stenen met het dunne laagje zand er over, die omlaag naar het strand leiden. Zij kennen de geribde grond vlak vóór en in de zee, de kwallenangst, het bloeden onder water. Niemand weet zoals ik hoe hard beton is aan zee. Ik heb het betast... Ik heb mijn handen in het zand geklauwd en er de walgelijke papieren uitgetrokken. Ik ken het verdorsten en het zwoegende naar boven lopen. Het zand op mijn natte lippen en in mijn mond. Ik ken het licht en de hitte op de verweerde, witte, schilferende verf van wijlen de badkoetsjes. Ik ken de zon, die het licht door de waanzinnige ruimte beukt. De dunne kreten. De flarden muziek van een orkestje. Het opgeslorpte blaffen van honden. Het gejank van verdwaalde kinderen. De dikke vrouwen. Het radeloze, het niets van de mens aan zee.

ER zal wel een etymologisch verband bestaan tussen „la mer" en „la mère". De zee is onze moederschoot — het onbewuste. Alles wat horizontaal is, is onbewust. Slapen, sterven, wij doen het horizontaal. Horizontaal worden wij begraven. Aan het strand laten vaders zich vaak door hun kinderen begraven, alleen hun hoofd boven het zand uit. Maar ik leef en ben bewust, ik laat mij niet begraven, ik ben verticaal en verticaal ga ik de bossen in, naar de mijnen: de bomen. Ik verbrand liever dan dat ik verdrink; liever omkomen in verticale vlammen dan in horizontaal water.

Ook heb ik geen strandwandeling nodig om tot mijzelf te komen. Ik ben altijd bij mijzelf en wil mijzelf eerder ontkomen, nu en dan. Misschien is dat de reden. En bruin worden kan ik in een bos ook.

‘Er zal wel een etymologisch verband bestaan tussen “la mer” en “la mère”. De zee is onze moederschoot - het onbewuste. Alles wat horizontaal is, is onbewust. Slapen, sterven, wij doen het horizontaal. Horizontaal worden wij begraven.’ ‘De mens aan zee’ verschijnt in *Het Parool* van 11 juli 1956.
Illustratie Yrrah (pseudoniem van Harry Lammertink).

V.l.n.r. prinses Beatrix, Chris Leeflang, voorzitter van de Commissie voor de Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek (CPNB), en Harry Mulisch op het Boekenbal in de Amsterdamse Stadsschouwburg, 29 maart 1957. Het motto van de avond was ‘Het Boek en de Muzen’. De voordrachtkunstenares Nel Oosthout bracht ‘De binocle’ van Louis Couperus en ‘De gelijkenis’ van Harry Mulisch. Ook het Nederlands Ballet trad op.
Foto Nationaal Foto Persbureau Stevens & Magielsen.

V.l.n.r. koningin Juliana, Chris Leeflang, voorzitter van de CPNB, en Harry Mulisch op het Boekenbal in de Amsterdamse Stadsschouwburg, 28 februari 1958. In de pauze werden de winnaars van de literaire prijzen van 1957 voorgesteld aan de koningin. In 1957 kreeg Mulisch de eerste Anne Frankprijs.
Foto Anefo.

Portret van Harry Mulisch door Kees Verwey. Krijt, 1957. Mulisch nam actief deel aan het levendige culturele verkeer in Haarlem en kende de legendarische Haarlemse schilder van portretten en stillevens Verwey goed. Evenals Mulisch was Kees Verwey sinds 1951 lid van de selecte Haarlemse sociëteit Teisterbant, waar Godfried Bomans toen voorzitter van was.

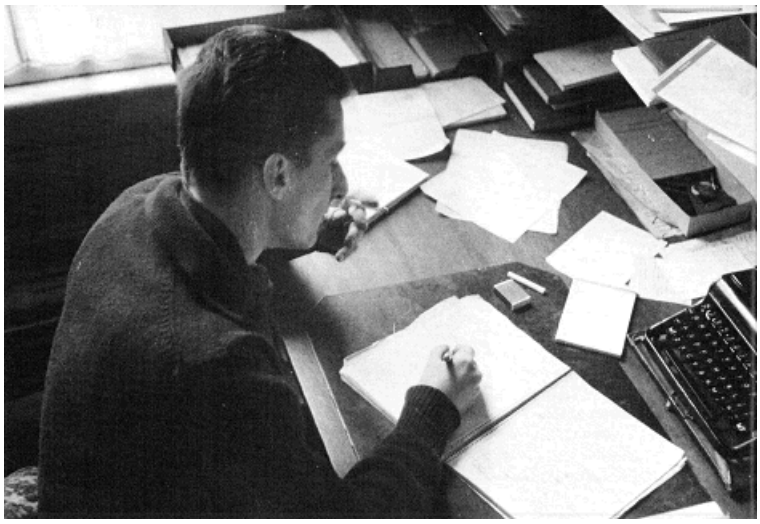

Werkend aan *Het stenen bruidsbed* (1959) in zijn huis aan de Leidsekade te Amsterdam. Mulisch was al geruime tijd bezig aan een boek, *Gratie voor de doden*, over een oorlogsmisdadiger die tot 1952 ondergedoken was in Duitsland en dan opduikt in Nederland, 'juist wanneer zijn kollega's gratie krijgen en langzamerhand al worden vrijgelaten. [...] In 1956 was ik in de gelegenheid naar Oost-Duitsland te gaan. Ik maakte notities in het voormalige kamp Buchenwald en in het tot museum ingerichte Goethehaus, waar mijn oorlogsmisdadiger als suppoost zou zijn ondergedoken, Goethekenner die hij altijd al was geweest; en ik maakte een rondreis door de DDR, waarbij ik ook in Dresden kwam. En nu kwam alles pas goed op losse schroeven te staan, want oog in oog met die vernietigde stad schreef ik een heel andere roman. Aan de hand van een amerikaanse boordschutter wist ik in dat boek een grote moot onder te brengen van wat ik te vertellen had over oorlogsmisdaad' (*Bericht aan de rattenkoning*, p. 25-26).

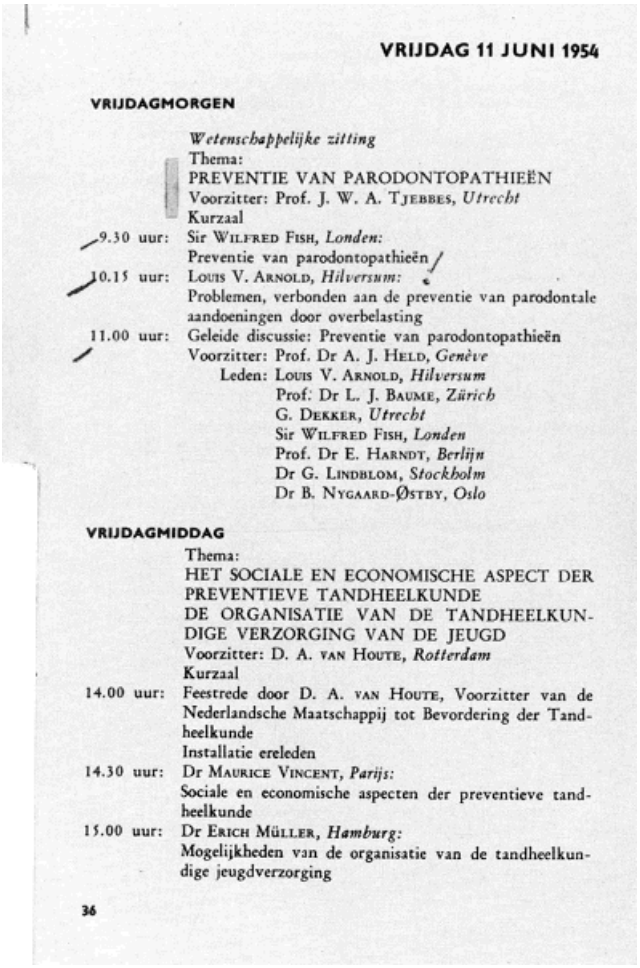

VRIJDAG 11 JUNI 1954

VRIJDAGMORGEN

Wetenschappelijke zitting
Thema:
PREVENTIE VAN PARODONTOPATHIEËN
Voorzitter: Prof. J. W. A. TJEBBES, *Utrecht*
Kurzaal

9.30 uur: Sir WILFRED FISH, *Londen:*
Preventie van parodontopathieën

10.15 uur: LOUIS V. ARNOLD, *Hilversum:*
Problemen, verbonden aan de preventie van parodontale aandoeningen door overbelasting

11.00 uur: Geleide discussie: Preventie van parodontopathieën
Voorzitter: Prof. Dr A. J. HELD, *Genève*
Leden: LOUIS V. ARNOLD, *Hilversum*
Prof. Dr L. J. BAUME, *Zürich*
G. DEKKER, *Utrecht*
Sir WILFRED FISH, *Londen*
Prof. Dr E. HARNDT, *Berlijn*
Dr G. LINDBLOM, *Stockholm*
Dr B. NYGAARD-ØSTBY, *Oslo*

VRIJDAGMIDDAG

Thema:
HET SOCIALE EN ECONOMISCHE ASPECT DER PREVENTIEVE TANDHEELKUNDE
DE ORGANISATIE VAN DE TANDHEELKUNDIGE VERZORGING VAN DE JEUGD
Voorzitter: D. A. VAN HOUTE, *Rotterdam*
Kurzaal

14.00 uur: Feestrede door D. A. VAN HOUTE, Voorzitter van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Tandheelkunde
Installatie ereleden

14.30 uur: Dr MAURICE VINCENT, *Parijs:*
Sociale en economische aspecten der preventieve tandheelkunde

15.00 uur: Dr ERICH MÜLLER, *Hamburg:*
Mogelijkheden van de organisatie van de tandheelkundige jeugdverzorging

36

Programma van een internationaal tandartsencongres, gehouden in het Kurhaus in Scheveningen van 8-13 juni 1954. Mulisch gebruikte dit programma om inzicht te krijgen in de structuur van een dergelijk congres. In *Het stenen bruidsbed* vormt een tandartsencongres de achtergrond van de handeling. Het door Mulisch gemarkeerde 'Preventie van parodontopathieën' komt voor in 'Formules, peniskokers' in *Het stenen bruidsbed*.

Schema voor *Het stenen bruidsbed* (1959) waarin de vijfdeling van de roman te zien is. Mulisch werkt van 1956 tot 1958 aan deze roman. Over zijn bronnen zegt hij: 'Toen ik aan *Het stenen bruidsbed* bezig was heb ik tientallen memoires van oorlogsvliegers gelezen. Ik heb de strategie van luchtbombardementen bestudeerd, ik heb boeken over de stad Dresden gelezen. [...] ik heb dagen in het museum rondgelopen, ik heb honderden aantekeningen gemaakt. In korte tijd heb ik een massa kennis vergaard' (J.A. Dautzenberg, *De sleutel in de kast*, 1989, p. 189).

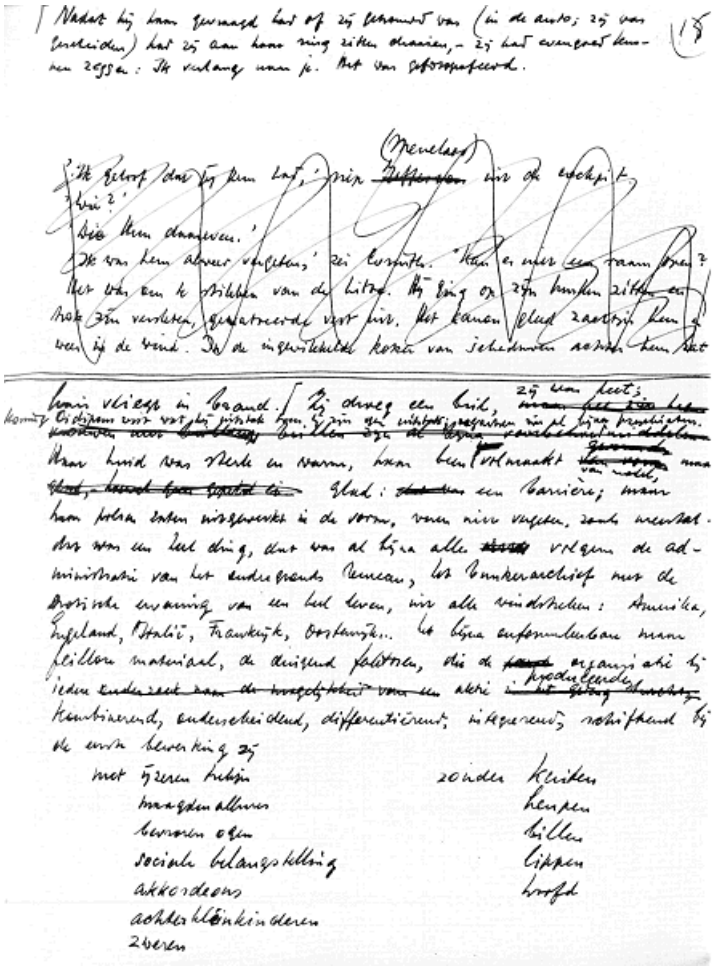

‘huis vliegt in brand./ Zij droeg een bril, zij was heet; koning Oidipous wist wat hij uitstak toen hij zijn ogen uitstak; oogartsen zijn al bijna psychiaters. Haar huid was sterk en warm, haar been volmaakt van model, maar glad: een barrière; [...].’ Aantekeningen voor *Het stenen bruidsbed*, met karakteristieken van het personage Hella.

***Het stenen bruidsbed* zou oorspronkelijk verschijnen als derde deel in een reeks waarin *De zwarte keizer* van Hugo Claus en *De handschoenen van het verraad* van J.W. Holsbergen al waren uitgekomen. Mulisch protesteerde tegen het ouderwetse uiterlijk van deze reeks en introduceerde, naar Amerikaans voorbeeld, de paperback in Nederland. *Het stenen bruidsbed* verscheen als Literaire Reuzenpocket nr. 1 bij De Bezige Bij. 'De reeks werd een overweldigend succes; de vorm werd onmiddellijk door tal van uitgeverijen overgenomen [...]. "Het was een idee waarvoor een reclamebureau al gauw *f* 20.000 zou hebben gevraagd", zegt Mulisch. "Ik verwacht dan ook een pensioen van de Nederlandse boekhandelaren"' (J.A. Dautzenberg, *De sleutel in de kast*, 1989, p. 196).**
Omslag Metten Koornstra.

Omslag van de gelijktijdig met de paperback verschenen gebonden editie van *Het stenen bruidsbed* (1959). De foto op het omslag is afkomstig uit een fotoboek van Richard Peter, *Dresden. Eine Kamera klagt an* (z.j.). Mulisch kocht dit boek in 1956 in Dresden. '[...] dat negatief-idee heb ik gestolen van Amerikaanse paperbacks. [...] Het merkwaardige lichteffect dat hierdoor is ontstaan heeft iets van een onwerkelijke, "apocalyptische" sfeer', aldus Mulisch (J.A. Dautzenberg, *De sleutel in de kast*, 1989, p. 39).
Omslagontwerp Karel Beunis naar een idee van Harry Mulisch.

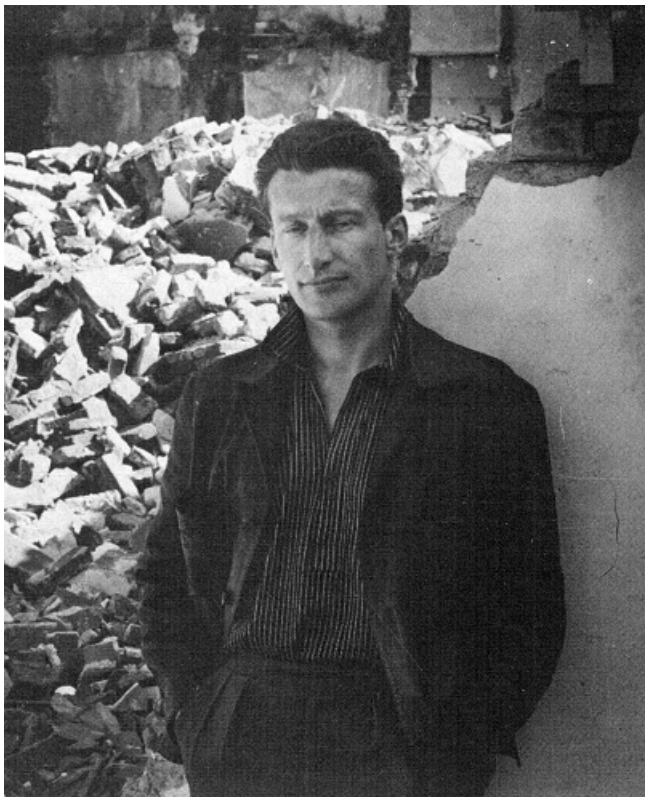

Harry Mulisch in 1959 bij een afbraak in de Wibautstraat te Amsterdam, gefotografeerd ten behoeve van de achterzijde van het omslag van *Het stenen bruidsbed* (1959).
Foto Eddy Posthuma de Boer.

Harry Mulisch en Jan Hein Donner op het omslag van *Podium 58* (1960-1961, no.4). Mulisch en Donner leerden elkaar kennen in januari 1958, ten huize van de dichter Ed. Hoornik. 'Het was mij alsof ik eindelijk iemand gevonden had, die de dingen begreep, die niemand scheen te begrijpen' (J.H. Donner, *Mulisch, naar ik veronderstel*, 1971, p. 179).

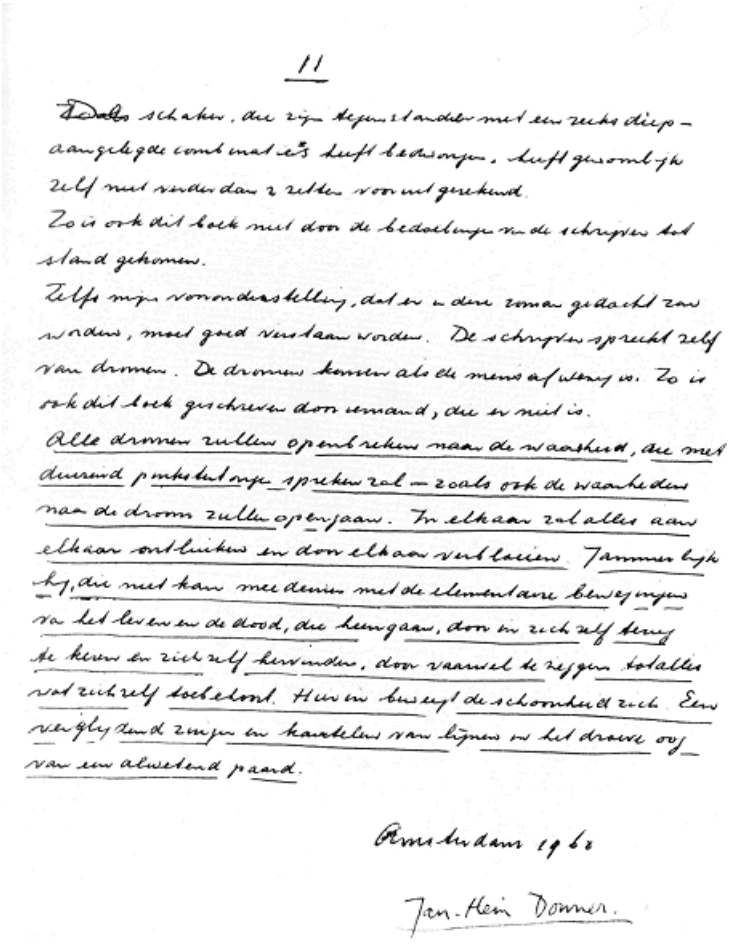

11

Dalles schaken, die zijn tegenstanders met een zeker diep-
aangelegde combinatie's heeft bedwongen, heeft gewonnen
zelf niet verder dan 2 zetten vooruit gerekend.
Zo is ook dit boek niet door de bedoelingen van de schrijver tot
stand gekomen.
Zelfs mijn veronderstelling, dat in deze roman gedacht zou
worden, moet geen verdaan worden. De schrijver spreekt zelf
van dromen. De dromen kennen als de mens afwezig is. Zo is
ook dit boek geschreven door iemand, die er niet is.
Alle dromen zullen openbreken naar de waarheid, die met
duurend pantsbuigen spreken zal — zoals ook de waarheden
naar de droom zullen openjaag. In elkaar zal alles aan
elkaar ontluiken en door elkaar verdwijnen. Tammerlijk
hij, die niet kan meedenken met de elementaire bewegingen
van het leven en de dood, die heengaan, door in zich zelf heen
te keren en zich zelf terug te vinden, door vanuit de zeggen totdat
wat zich zelf doorbrand. Hier in buigt de schoonheid zich. Een
verglijzend zingen en handelen van lijnen in het drijven oog-
van een alwetend paard.

Amsterdam 1960

Jan-Hein Donner.

Slot van '*Het stenen bruidsbed* van Harry Mulisch', gedateerd Amsterdam 1960 en gepubliceerd in *Podium 58* (1960-1961, no. 4), een artikel van de schaker Jan Hein Donner, Mulisch' jarenlange boezemvriend. In *Mulisch, naar ik veronderstel* (1971) schrijft Donner over *Het stenen bruidsbed*: 'Ik beschouw deze roman als Mulisch' grote meesterwerk, dat ook volstrekt onvergelijkbaar is met wat dan ook dat ooit in de Nederlandse taal geschreven werd. Dat de roman moeilijk toegankelijk is en vol raadsels, is geheel in overeenstemming met zijn verschrikkelijk grondthema: vernietiging' (p. 47).

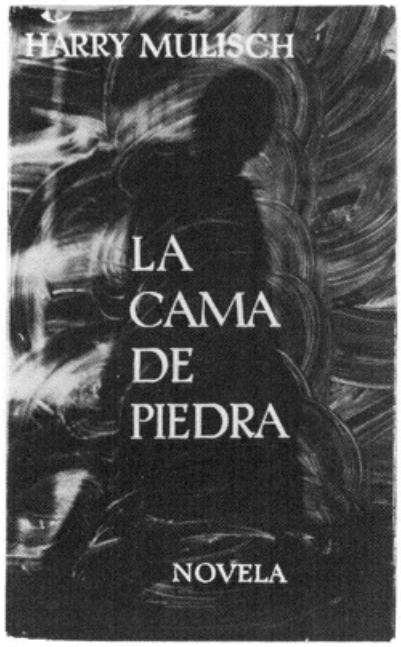

Spaanse vertaling (Barcelona 1963) van *Het stenen bruidsbed* door F.M. Lorda i Alaiz. Dit is een verkorte versie: alle passages met een enigszins erotisch karakter werden weggelaten.
Omslag Eugenio Forcano.

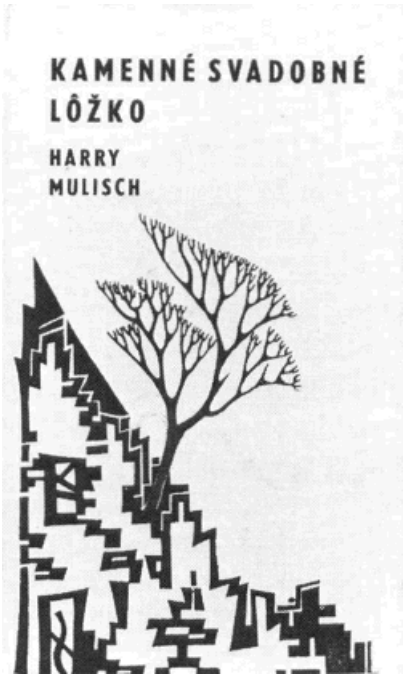

Slowaakse vertaling (Bratislava 1968) van *Het stenen bruidsbed* door Júlia Májeková.

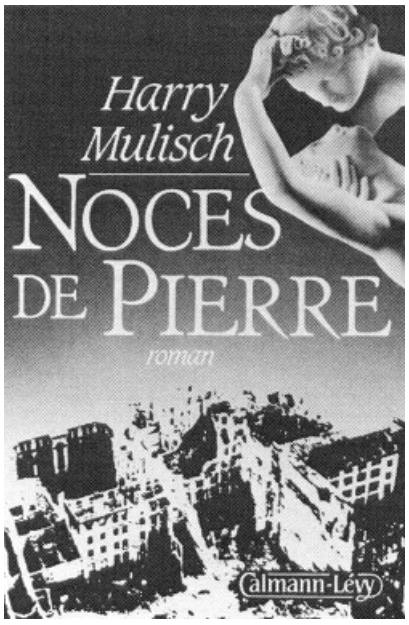

Franse vertaling (Parijs 1985) van *Het stenen bruidsbed* door Maddy Buysse en Philippe Noble.
Omslagfoto's Edimedia en J. Guillot.

Harry Mulisch en zijn toenmalige vriendin Ineke Verwayen op het eiland Ibiza, zomer 1959. Het Spaanse eiland werd in die jaren beschouwd als een verlengstuk van het Leidseplein. Talloze Amsterdamse kunstenaars brachten er hun vakantie door: Cees Nooteboom, Simon Vinkenoog en zijn eerste vrouw Ilse Monsanto, Jan Gerhard Toonder, Bert en Margreet Schierbeek en Puck en Waldemar Post. Laatst-genoemde wist Mulisch bij zijn aankomst aangenaam te verrassen. 'Toen de *Rey Jaime I* het witte havenhoofd van Ibiza rondde en de kade in zicht kwam, kon passagier Harry Mulisch vanaf de reling duidelijk twee spandoeken waarnemen, die boven de wachtende menigte uittorenden. Op het grootste spandoek stond "Welkom op het

Leidscheplein". Het andere droeg de tekst: "Harry go home!"' (Gerard Mulder, *Literair Ibiza*, 1989, p. 30).

Mulisch met Cees Nooteboom (I) en Hugo Claus op Ibiza, 1959. Een caramelpuddinkje, *flan* genaamd, inspireerde het drietal tot een wedstrijd *flan*-eten. 'Wie het eerst opgaf zou alle puddinkjes moeten betalen. Eerst namen ze er ieder nog vijftien. Toen was het restaurant door zijn voorraad heen. Ze trokken verder naar andere terrassen, als een sprinkhanenplaag neerstrijkend op de voorraad *flans*. Niemand wilde de ander iets toegeven. [...] Cees Nooteboom doorbrak de impasse door op te geven. Hij was van hen drieën toch al de schrielste. [...] Er moesten naar schatting honderd-vijfendertig caramelpuddinkjes worden afgerekend' (Gerard Mulder, *Literair Ibiza*, p. 6-7).

In 1959 woont Mulisch in Helsinki een congres bij over avant-gardetoneel, onder voorzitterschap van Eugène Ionesco (1912). Rechts, op de rug gezien, Ionesco.

Han Bentz van den Berg als Everwachter (I) en Ko van Dijk als Tanchelijn in het gelijknamige toneelstuk, dat op 27 februari 1960 in première gaat bij de Nederlandse Comedie in Amsterdam onder regie van Henk Rigters.
Foto Studio Lemaire en Wennink.

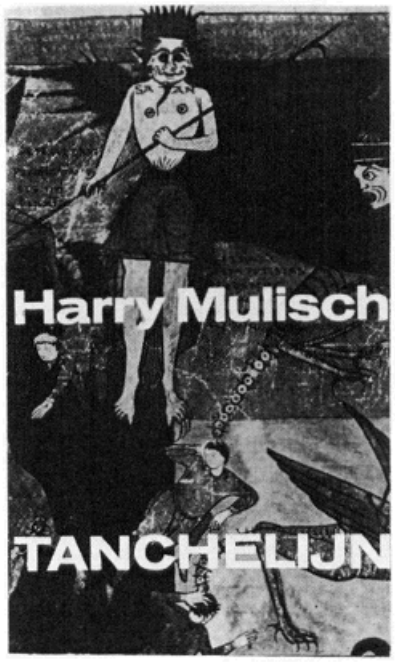

In februari 1960 verschijnt *Tanchelijn. Kroniek van een ketter. Geen historisch toneelstuk in vijf bedrijven*. 'De enige authentieke bron over Tanchelijn is een brief van het utrechtse kanunniken-kapittel aan de keulse aartsbisschop Frederik, anno 1112. [...] Verder zijn mijn bronnen evenzeer te vinden in de redevoeringen van Lou de Palingboer, die zegt, dat God Lou is [...]' (p. 139-141). Mulisch schrijft het stuk in september/oktober 1958 in opdracht van de gemeente Amsterdam. Voorin staat een gedrukte opdracht aan Ko van Dijk: 'Voor Ko van Dijk/zijn stem als een egyptische harp/zijn stem als een pneumatische hamer/'s nachts op het Leidseplein/zijn gulzigheid/zijn woedende stil zijn'.

V.l.n.r. Harry Mulisch, Ineke Verwayen, Cees Nooteboom, Fanny Lichtveld, Bert en Margreet Schierbeek op het Boekenbal, 25 maart 1960 in het Concertgebouw in Amsterdam. Het Concertgebouworkest speelde werken die op de een of andere wijze verband houden met de literatuur.
Foto Nationaal Foto Persbureau Stevens & Magielsen.

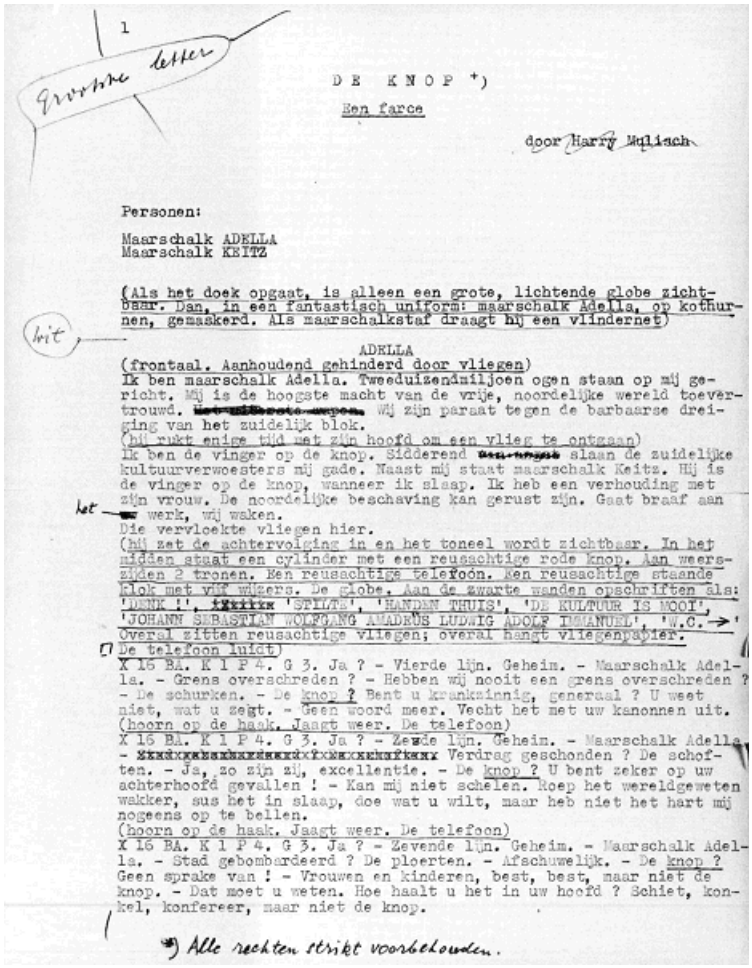

1

Grotere letter

DE KNOP *)

Een farce

door Harry Mulisch

Personen:

Maarschalk ADELLA
Maarschalk KEITZ

(Als het doek opgaat, is alleen een grote, lichtende globe zichtbaar. Dan, in een fantastisch uniform: maarschalk Adella, op kothurnen, gemaskerd. Als maarschalkstaf draagt hij een vlindernet)

wit

ADELLA

(frontaal. Aanhoudend gehinderd door vliegen)
Ik ben maarschalk Adella. Tweeduizendmiljoen ogen staan op mij gericht. Mij is de hoogste macht van de vrije, noordelijke wereld toevertrouwd. [redacted] Wij zijn paraat tegen de barbaarse dreiging van het zuidelijk blok.
(hij rukt enige tijd met zijn hoofd om een vlieg te ontgaan)
Ik ben de vinger op de knop. Sidderend [redacted] slaan de zuidelijke kultuurverwoesters mij gade. Naast mij staat maarschalk Keitz. Hij is de vinger op de knop, wanneer ik slaap. Ik heb een verhouding met zijn vrouw. De noordelijke beschaving kan gerust zijn. Gaat braaf aan het werk, wij waken.
Die vervloekte vliegen hier.
(hij zet de achtervolging in en het toneel wordt zichtbaar. In het midden staat een cylinder met een reusachtige rode knop. Aan weerszijden 2 tronen. Een reusachtige telefoon. Een reusachtige staande klok met vijf wijzers. De Globe. Aan de zwarte wanden opschriften als: 'DANK !', [redacted] 'STILTE', 'HANDEN THUIS', 'DE KULTUUR IS VOOR', 'JOHANN SEBASTIAN WOLFGANG AMADEUS LUDWIG ADOLF EMANUEL', 'W.C.→'
Overal zitten reusachtige vliegen; overal hangt vliegenpapier.
De telefoon luidt)
X 16 BA. K 1 P 4. G 3. Ja ? - Vierde lijn. Geheim. - Maarschalk Adella. - Grens overschreden ? - Hebben wij nooit een grens overschreden ? - De schurken. - De knop ? Bent u krankzinnig, generaal ? U weet niet, wat u zegt. - Geen woord meer. Vecht het met uw kanonnen uit.
(hoorn op de haak. Jaagt weer. De telefoon)
X 16 BA. K 1 P 4. G 3. Ja ? - Zesde lijn. Geheim. - Maarschalk Adella - [redacted] Verdrag geschonden ? De schoften. - Ja, zo zijn zij, excellentie. - De knop ? U bent zeker op uw achterhoofd gevallen ! - Kan mij niet schelen. Roep het wereldgeweten wakker, sus het in slaap, doe wat u wilt, maar heb niet het hart mij nogeens op te bellen.
(hoorn op de haak. Jaagt weer. De telefoon)
X 16 BA. K 1 P 4. G 3. Ja ? - Zevende lijn. Geheim. - Maarschalk Adella. - Stad gebombardeerd ? De ploerten. - Afschuwelijk. - De knop ? Geen sprake van ! - Vrouwen en kinderen, best, best, maar niet de knop. - Dat moet u weten. Hoe haalt u het in uw hoofd ? Schiet, konkel, konfereer, maar niet de knop.

*) Alle rechten strikt voorbehouden.

Typoscript van het toneelstuk 'De knop - een farce'. In 1957 ontstond de eerste versie van dit stuk, dat eerst in *Podium 58* (november/december 1959) is gepubliceerd en in 1960 als Literaire Pocket. *De knop* is absurdistisch toneel in de traditie van Ionesco, waarin het uitbreken van de atoomoorlog afhankelijk is van de grillen van enkele maarschalken.

Op 16 november 1960 presenteert de AVRO-televisie 'De kring', een programma geregisseerd door Ans Herblot. Het was de bedoeling dat kunstenaars vrijpostig van gedachten wisselden over boeken. V.l.n.r. Evert Straat, Hella S. Haasse, Alfred Kossmann, Harry Mulisch en Victor van Vriesland.
Foto ANP/Ben Hansen.

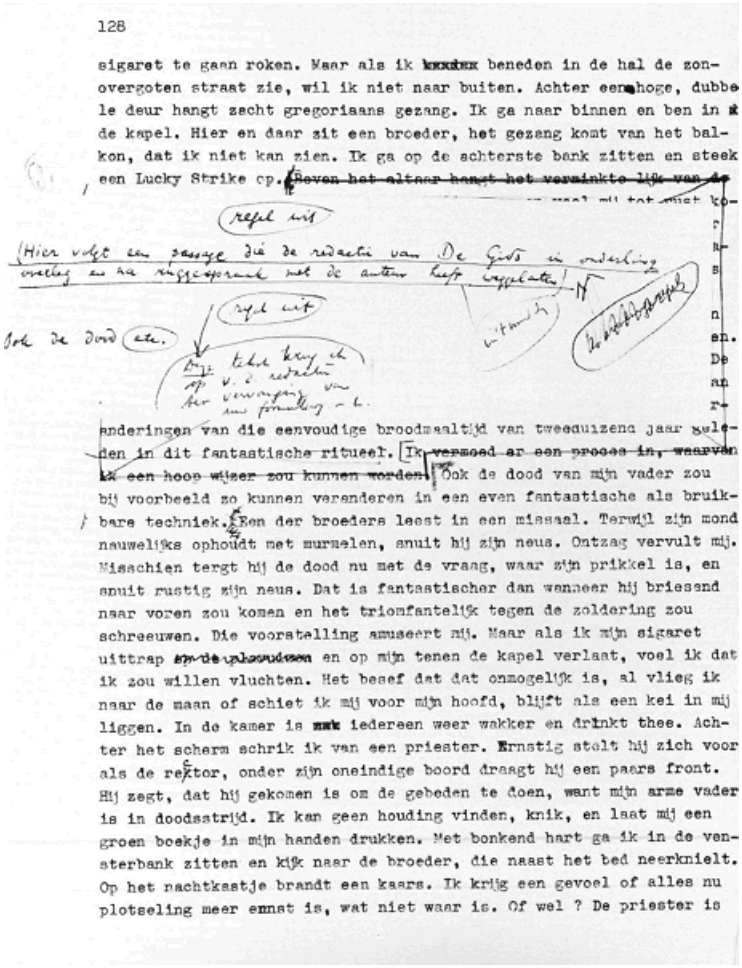

128

sigaret te gaan roken. Maar als ik beneden in de hal de zon-
overgoten straat zie, wil ik niet naar buiten. Achter een hoge, dubbe
le deur hangt zacht gregoriaans gezang. Ik ga naar binnen en ben in
de kapel. Hier en daar zit een broeder, het gezang komt van het bal-
kon, dat ik niet kan zien. Ik ga op de achterste bank zitten en steek
een Lucky Strike op. ~~Boven het altaar hangt het verminkte lijk van de~~

(Hier volgt een passage die de redactie van De Gids in onderling overleg en na ruggespraak met de auteur heeft weggelaten.)

anderingen van die eenvoudige broodmaaltijd van tweeduizend jaar gele-
den in dit fantastische ritueel. Ik ~~vermoed er een proces in, waarvan~~
~~ik een hoop wijzer zou kunnen worden.~~ Ook de dood van mijn vader zou
bij voorbeeld zo kunnen veranderen in een even fantastische als bruik-
bare techniek. Een der broeders leest in een missaal. Terwijl zijn mond
nauwelijks ophoudt met murmelen, snuit hij zijn neus. Ontzag vervult mij.
Misschien tergt hij de dood nu met de vraag, waar zijn prikkel is, en
snuit rustig zijn neus. Dat is fantastischer dan wanneer hij briesend
naar voren zou komen en het triomfantelijk tegen de zoldering zou
schreeuwen. Die voorstelling amuseert mij. Maar als ik mijn sigaret
uittrap en op mijn tenen de kapel verlaat, voel ik dat
ik zou willen vluchten. Het besef dat dat onmogelijk is, al vlieg ik
naar de maan of schiet ik mij voor mijn hoofd, blijft als een kei in mij
liggen. In de kamer is iedereen weer wakker en drinkt thee. Ach-
ter het scherm schrik ik van een priester. Ernstig stelt hij zich voor
als de rector, onder zijn oneindige boord draagt hij een paars front.
Hij zegt, dat hij gekomen is om de gebeden te doen, want mijn arme vader
is in doodstrijd. Ik kan geen houding vinden, knik, en laat mij een
groen boekje in mijn handen drukken. Met bonkend hart ga ik in de ven-
sterbank zitten en kijk naar de broeder, die naast het bed neerknielt.
Op het nachtkastje brandt een kaars. Ik krijg een gevoel of alles nu
plotseling meer ernst is, wat niet waar is. Of wel ? De priester is

In deel 'Vlle vandaag (1957)' uit 'Zelfportret met tulband' beschrijft Mulisch hoe zijn vader sterft. 'Zelfportret met tulband' verscheen in vier afleveringen in *De Gids* van november 1960 tot en met februari 1961. De passsage die de *Gids*-redactie 'in onderling overleg en na ruggespraak met de auteur' meende te moeten weglaten is deze: 'Boven het altaar hangt het verminkte lijk van de terechtgestelde god. Ik kijk er een tijdje naar en voel mij tot rust komen

in deze barbaarse tempel, waar de god opgegeten wordt door zijn volgelingen. Ik zou de paus nog iets kunnen leren over dit meta-kannibalistische mechanisme, en hoe zou ik, als ik als paus en opperkok deze godsdienst moest doen herleven, alle humanitaire aanpassingen te niet doen die in de loop der eeuwen gemaakt zijn, en haar terugleiden naar haar elementairste, gastronomische oorsprongen. [...]' 'Zelfportret met tulband' werd, mét de gewraakte passage, opgenomen in *Voer voor psychologen* (1961).

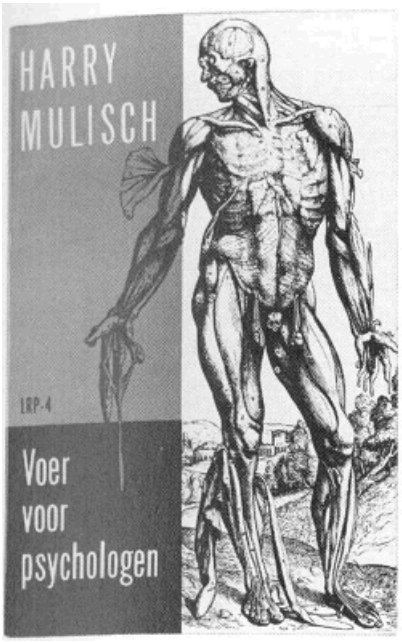

‘En nu - het voer staat opgediend, H.H. psychologen! Vandaag eten wij mensenvlees. *Mahlzeit!* Dat jullie er geen indigestie van mogen krijgen, kannibalen met je vegetariërziel.’ Zo besluit Mulisch zijn voorwoord bij *Voer voor psychologen* (1961). De bundel bevat naast het in 1955 geschreven ‘De tegenaarde. Dertien Pythagorese paragrafen over het zegel der waarheid’ en het in 1958 afzonderlijk verschenen ‘Manifesten’, de autobiografische delen ‘Voer voor psychologen’, ‘Harry en het woord’ en ‘Zelfportret met tulband’. *Voer voor psychologen* verschijnt als Literaire Reuzenpocket no. 4.
Omslag uit Andreas Vesalius, *De humani corporis fabrica* (1555).

WAT TE DOEN BIJ:

I ONVERWACHT BOMBARDEMENT

Zoek dekking waar U bent;

Binnenshuis:

1. Onmiddellijk dekking zoeken onder tafel, bed, werkbank e.d.
2. Zover mogelijk van ramen en buitenmuren.

Buitenshuis:

1. Spring of duik achter muur, wal, in greppel.
2. In voertuig direct stoppen en op de vloer gaan liggen.

Blijf liggen, zo mogelijk plat voorover, hoofd op arm, andere arm in de nek, totdat het bombardement is afgelopen.
Daarna huis controleren op brand of brandgevaar.

Een atoombomexplosie kunt U herkennen aan een zeer felle lichtflits. Ook dan moet U onmiddellijk doen wat hier boven staat en bovendien blote huiddelen bedekken en na de controle van Uw huis op brand of brandgevaar, dekking zoeken tegen fallout (zie voorts fallout-alarm).

II LUCHTALARM

Binnenshuis:

1. Gaskranen sluiten (ook hoofdkraan).
   Open vuren doven, oliehaarden en elektr. apparaten (behalve radio) uitschakelen, kachels temperen.
   Meubels en kleden bij brandende kachels vandaan.
   Buitendeuren sluiten (niet op nachtslot).
2. Dekking zoeken, zo mogelijk in schuilgelegenheid (indien ondergronds, eerst hoofdkraan waterleiding sluiten).
   Naar radio luisteren!!
3. In bedrijven, kantoren, winkels, enz.: aanwijzingen van de bedrijfszelfbescherming opvolgen.

Buitenshuis:

1. Dekking zoeken, zo mogelijk ergens binnenshuis, anders in portiek, achter muur.
2. Voertuigen eerst parkeren (rijbaan vrijlaten), ramen en portieren sluiten; paarden eerst uitspannen en vastbinden.

GA NIET TE VLUG DE STRAAT OP, NIET TELEFONEREN, TENZIJ IN NOODGEVAL!!

‘Blijf kalm, eerst denken, dan doen!’ In het najaar van 1961 verschijnen brochures van de Bescherming Burgerbevolking die de burgers wil voorbereiden op de gevolgen van een eventuele atoomoorlog. De brochures, waaronder *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf*, worden huis aan huis verspreid.

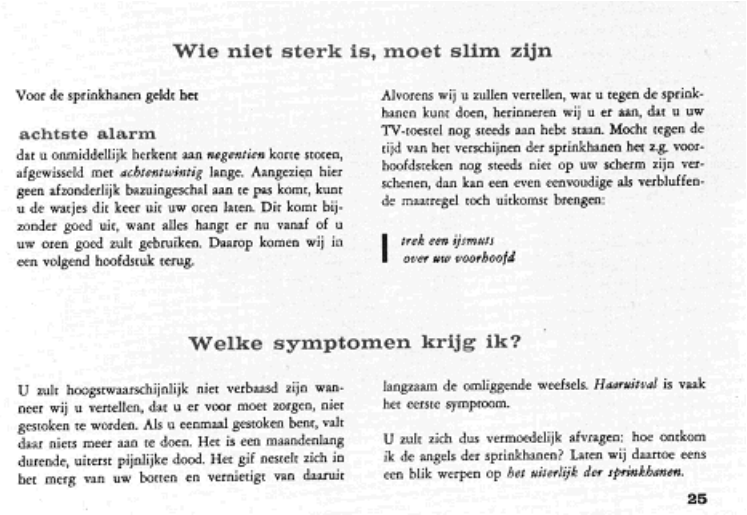

Wie niet sterk is, moet slim zijn

Voor de sprinkhanen geldt het

achtste alarm

dat u onmiddellijk herkent aan *negentien* korte stoten, afgewisseld met *achtentwintig* lange. Aangezien hier geen afzonderlijk bazuingeschal aan te pas komt, kunt u de watjes dit keer uit uw oren laten. Dit komt bijzonder goed uit, want alles hangt er nu vanaf of u uw oren goed zult gebruiken. Daarop komen wij in een volgend hoofdstuk terug.

Alvorens wij u zullen vertellen, wat u tegen de sprinkhanen kunt doen, herinneren wij u er aan, dat u uw TV-toestel nog steeds aan hebt staan. Mocht tegen de tijd van het verschijnen der sprinkhanen het z.g. voorhoofdsteken nog steeds niet op uw scherm zijn verschenen, dan kan een even eenvoudige als verbluffende maatregel toch uitkomst brengen:

trek een ijsmuts
over uw voorhoofd

Welke symptomen krijg ik?

U zult hoogstwaarschijnlijk niet verbaasd zijn wanneer wij u vertellen, dat u er voor moet zorgen, niet gestoken te worden. Als u eenmaal gestoken bent, valt daar niets meer aan te doen. Het is een maandenlang durende, uiterst pijnlijke dood. Het gif nestelt zich in het merg van uw botten en vernietigt van daaruit langzaam de omliggende weefsels. *Haaruitval* is vaak het eerste symptoom.

U zult zich dus vermoedelijk afvragen: hoe ontkom ik de angels der sprinkhanen? Laten wij daartoe eens een blik werpen op *het uiterlijk der sprinkhanen.*

25

‘trek een ijsmuts over uw voorhoofd’. Mulisch parodieert de brochures van de Bescherming Burgerbevolking in zijn *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de Jongste Dag* (1961). Deze tekst is opgenomen in de bundel *Wenken voor de Jongste Dag* (1967).

Tweede decade: 1962-1971
‘Met elk woord dat men schrijft, schrijft men een ander woord niet’ (‘Een geldig recept’ in *Paniek der onschuld*, p. 35).

In de herfst van 1961 richt Mulisch het driemaandelijks tijdschrift *Randstad* op. De redactie wordt gevormd door (v.l.n.r.) Harry Mulisch, Ivo Michiels, Hugo Claus en Simon Vinkenoog. In *Randstad* komt niet alleen de Nederlandse literatuur aan bod, er worden ook bijdragen opgenomen van o.a. Samuel Beckett, Allen Ginsberg en Alain Robbe-Grillet. Dit nummer (lente 1963) bevat o.a. Mulisch’ ‘De ontdekking van Moskou’ (fragment), Claus' gedicht ‘Het teken van de hamster’ en ‘Verhalen van Kakokof’ van Jan Hanlo onder het pseudoniem Wijnand van den Burcht.

ELSEVIERS WEEKBLAD

ZATERDAG 1 APRIL 1961 — N.V. UITGEVERSMAATSCHAPPIJ „BONAVENTURA" — KATERN 2 (PAG. 9-16)

Op deze pagina vindt men de eerste van een serie publikaties over het proces Eichmann door Harry Mulisch, die dezer dagen naar Israël reist voor een exclusief EW-verslag.

HET VONNIS EN DE EXECUTIE

Harry Mulisch:

EICHMANNS TWEE GEZICHTEN

In 1961 reist Mulisch als verslaggever voor *Elseviers Weekblad* tweemaal naar Israël voor het proces Eichmann. Van 1 april tot 2 december worden in totaal zeventien artikelen van zijn hand in *Elseviers Weekblad* gepubliceerd. In 1962 verschijnt *De zaak 40/61* (het nummer waaronder het proces voor de rechtbank diende). Voor het boek gebruikt Mulisch niet alleen zijn ervaringen in Israël, ook reist hij naar Berlijn, Auschwitz en Maidanek, om het raadsel Eichmann te ontwarren. In 1963 wordt het boek bekroond met de Vijverberg-prijs.

Mulisch speelt een partijtje bowling op een feestje van De Bezige Bij in Amsterdam, oktober 1962. Links achter hem Karel Beunis, Geert Lubberhuizen en Fons Rademakers. Rechts Remco Campert en de jazz-zangeres Ilse Monsanto.
Foto Eddy Posthuma de Boer.

Harry Mulisch en Ineke Verwayen op het terras van café Florian, Piazza San Marco in Venetië, tijdens een van hun reizen naar Italië, ± 1962.

Na afloop van een film van Alain Robbe-Grillet drinkt het gezelschap een borrel in de foyer van de Amsterdamse bioscoop Kriterion, ± 1964. V.l.n.r. Simon Vinkenoog, Ilse Monsanto, Cees Nooteboom, W.L. (Boebi) Brugsma, Harry Mulisch en Ineke Verwayen.
Foto 'Combi Press' Service.

In oktober 1964 maakt de Argentijnse schrijver Jorge Luis Borges (1899-1986) een rondreis door Europa om de vertaling van zijn roman *El Aleph* te promoten. Tijdens zijn bezoek aan Nederland spreekt hij (v.l.n.r.) Mulisch, L.Th. Lehmann, (Bert Schierbeek), Simon Vinkenoog (en J. Bernlef). 'Als schrijver stel ik uitsluitend belang in materiaal, waarmee nog iets te doen valt. De jongensachtige tijden waarin ik een heel oeuvre - zoals dat van Dostojewsky, of van Achterberg, of de hele Brecht - in een paar weken opvrat, zijn definitief voorbij. Sinds ik volwassen ben heb ik dat eigenlijk nog maar één keer gehad: met Borges' (*Het seksuele bolwerk*, p. 15).
Foto Eddy Posthuma de Boer.

Ter gelegenheid van haar honderdvijftigjarig bestaan laat de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels voor de Boekenweek 1965 een film maken door Frans Weisz: *Een zondag op het eiland van de Grande Jatte*. De ondertitel *Zeven schrijvers op zoek naar een lezer* maakt de 'belangen des boekhandels' duidelijk. Onder de gefilmde schrijvers bevinden zich Harry Mulisch, Adriaan Morriën en Cees Nooteboom. In de pauze vermaken Morriën en Mulisch zich met een duel op de paraplu. Nooteboom ziet er op toe dat het gevecht eerlijk verloopt. Op de achtergrond het kasteel Haarzuilen.
Foto Eddy Posthuma de Boer.

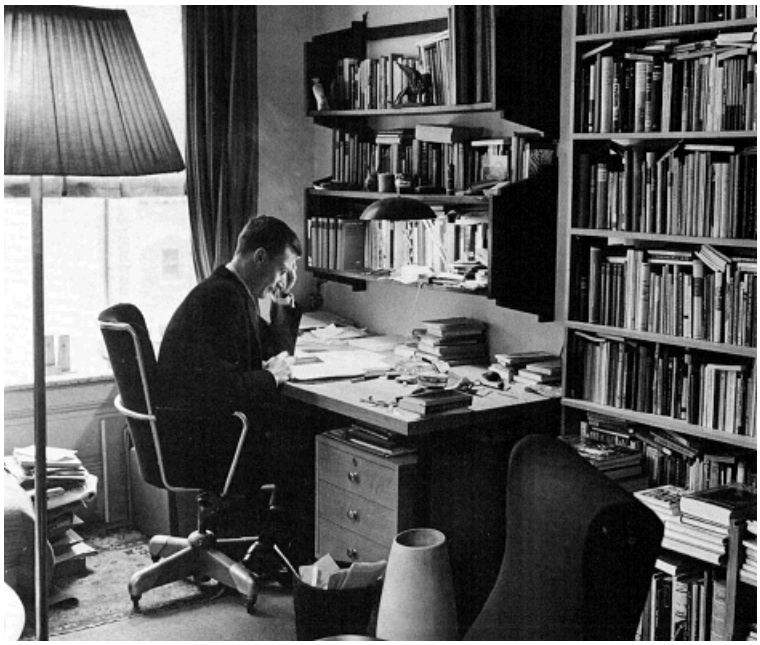

Mulisch midden jaren zestig aan het werk in zijn studeerkamer aan de Leidsekade, waar hij sinds 1958 woont. 'Het is niet moeilijk om in Nederland een schrijver van belang te zijn, maar ik ben liever *niets* naast Dostojewsky dan "iets" naast de klungels, die hier voor grote schrijvers doorgaan' (*Vergrote raadsels*, 1979, p. 65).
Foto Nationaal Foto Persbureau Stevens & Magielsen.

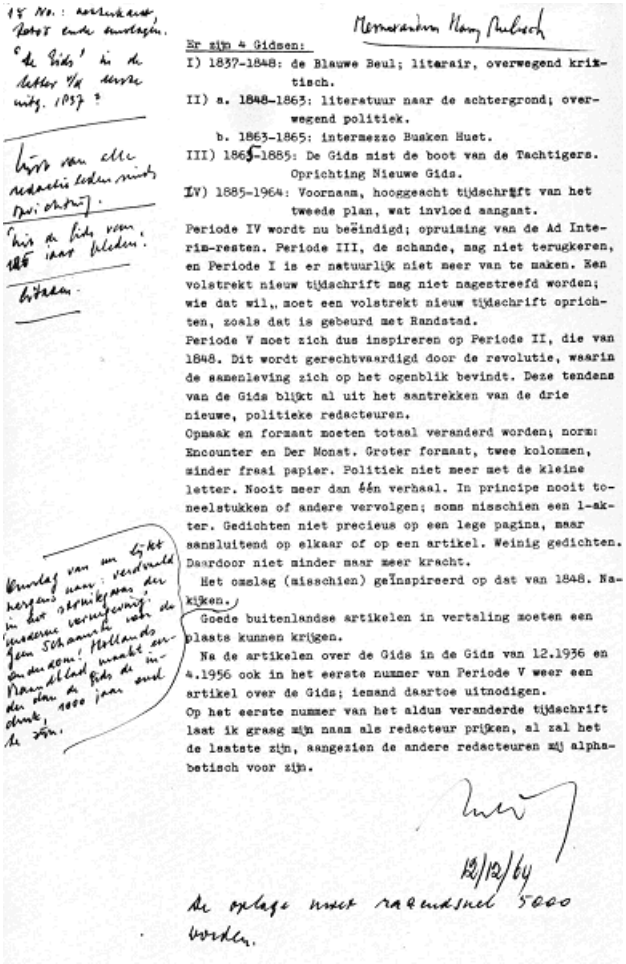

Memorandum Harry Mulisch

Er zijn 4 Gidsen:

I) 1837-1848: de Blauwe Beul; literair, overwegend kritisch.

II) a. 1848-1863: literatuur naar de achtergrond; overwegend politiek.

b. 1863-1865: intermezzo Busken Huet.

III) 1865-1885: De Gids mist de boot van de Tachtigers. Oprichting Nieuwe Gids.

IV) 1885-1964: Voornaam, hooggeacht tijdschrift van het tweede plan, wat invloed aangaat.

Periode IV wordt nu beëindigd; opruiming van de Ad Interim-resten. Periode III, de schande, mag niet terugkeren, en Periode I is er natuurlijk niet meer van te maken. Een volstrekt nieuw tijdschrift mag niet nagestreefd worden; wie dat wil, moet een volstrekt nieuw tijdschrift oprichten, zoals dat is gebeurd met Randstad.

Periode V moet zich dus inspireren op Periode II, die van 1848. Dit wordt gerechtvaardigd door de revolutie, waarin de samenleving zich op het ogenblik bevindt. Deze tendens van de Gids blijkt al uit het aantrekken van de drie nieuwe, politieke redacteuren.

Opmaak en formaat moeten totaal veranderd worden; norm: Encounter en Der Monat. Groter formaat, twee kolommen, minder fraai papier. Politiek niet meer met de kleine letter. Nooit meer dan één verhaal. In principe nooit toneelstukken of andere vervolgen; soms misschien een 1-akter. Gedichten niet precieus op een lege pagina, maar aansluitend op elkaar of op een artikel. Weinig gedichten. Daardoor niet minder maar meer kracht.

Het omslag (misschien) geïnspireerd op dat van 1848. Nakijken.

Goede buitenlandse artikelen in vertaling moeten een plaats kunnen krijgen.

Na de artikelen over de Gids in de Gids van 12.1936 en 4.1956 ook in het eerste nummer van Periode V weer een artikel over de Gids; iemand daartoe uitnodigen.

Op het eerste nummer van het aldus veranderde tijdschrift laat ik graag mijn naam als redacteur prijken, al zal het de laatste zijn, aangezien de andere redacteuren mij alphabetisch voor zijn.

12/12/64

Memorandum van Mulisch over de toekomst van *De Gids*, 12 december 1964. Links in de kantlijn een aantal kritische opmerkingen, o.a.: 'Omslag van nu lijkt nergens naar: verdwaald in het struikgewas der "moderne vormgeving". Geen schaamte voor de ouderdom!' en 'lijst van alle redactieleden sinds oprichting'. Die laatste publiceert Mulisch bij zijn aantreden als redacteur van *De Gids* onder de titel 'Van Potgieter tot Mulisch' (*De Gids*, januari/februari 1965). In datzelfde nummer publiceert Mulisch ook een fragment van 'De zegelbewaarders', dat later in bewerkte vorm is opgenomen in *De verteller* (1970).

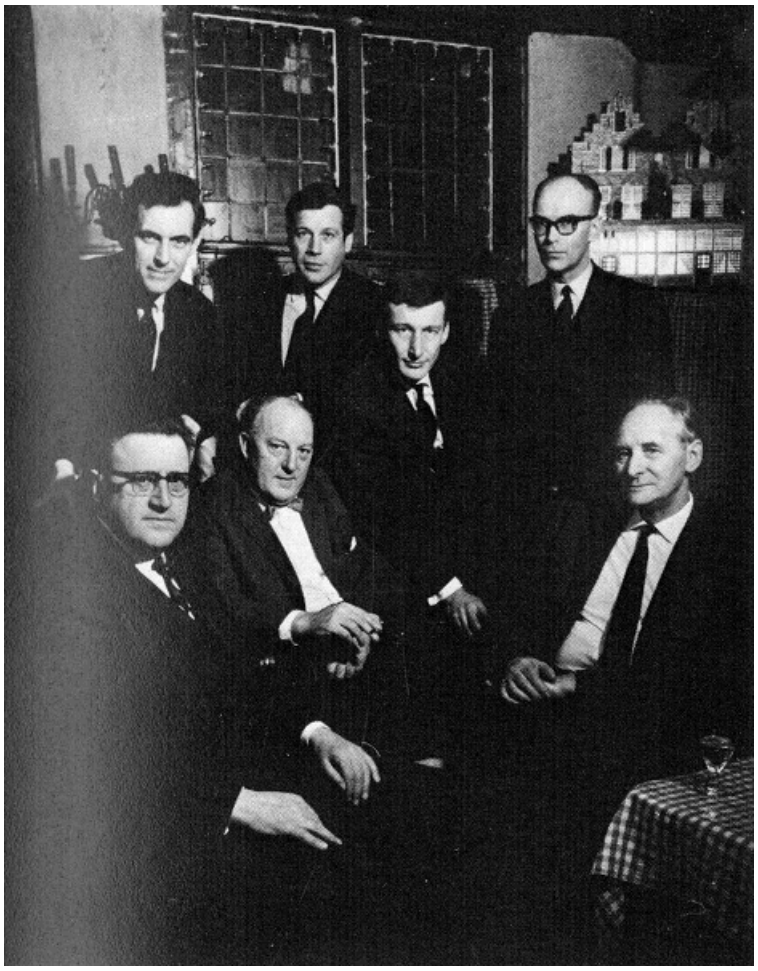

In januari 1965 wordt Mulisch redacteur van *De Gids*. De gehele redactie wordt gefotografeerd tijdens een bijeenkomst in De Silveren Spieghel in Amsterdam. Staand v.l.n.r.: Han Lammers, W.L. Brugsma en Sybren R. de Groot. Zittend: A. de Froe, Ed. Hoornik, Harry Mulisch en A.L. Constandse.
Foto Eddy Posthuma de Boer.

Op 20 mei 1965 wordt Mulisch door de leerlingen van de Hogere Confectieschool in Amsterdam uitgeroepen tot de best geklede auteur van dat jaar. De verkiezing vond plaats voor de RAI in Amsterdam.

Foto Eddy Posthuma de Boer.

Godfried Bomans (1913-1971), Harry Mulisch en Simon Carmiggelt (1913-1987) bij Mies Bouwman in een uitzending van het tv-programma 'Mies-en-scène', 1966.
Foto Pieter Boersma.

In 1966 maakt Mulisch een reis om de wereld. Hij bezoekt India, Thailand, Japan en San Francisco (sinds 1951 de woonplaats van zijn moeder). Van deze reis doet hij verslag in 'Het kruis en de bloem', dat voor het eerst verschijnt in *Avenue* (april 1967, p. 120-134) en datzelfde jaar - uitgebreid - wordt opgenomen in *Wenken voor de Jongste Dag* (1967). 'Omdat ik de bedding van de godsdienst wilde volgen - het boeddhisme - was ik eerst in India geweest: maar dit land maakte zo'n verpletterende indruk op mij, dat ik half verdoofd in Japan aankwam, wat niet onmerkbaar is gebleven in mijn relaas. [...] Voor mijn opnamevermogen en geestelijk evenwicht was het misschien beter geweest, wanneer ik de omgekeerde route had gevolgd: San Francisco - Tokyo - Bangkok - Calcutta' (*Wenken voor de Jongste Dag*, p. 250). Op de foto staat Mulisch tussen een groepje Japanse scholieren voor de Ryoan-ji tempel in Kyoto.

Harry Mulisch en Anton Constandse (r) interviewen Roel van Duyn, filosofiestudent en redacteur van het tijdschrift *Provo*, ten huize van Ed. Hoornik. Het gesprek kwam tot stand op initiatief van de *Gids*-redactie en werd gepubliceerd in *De Gids* (januari 1966, p. 17-26). Op de vraag hoe het zit met de afkeer van benzinedampen en het leven in de steden zegt Van Duyn: 'Nou, ik geloof dat het onjuist is ons met Rousseauïstische ideeën te begiftigen, wij voelen ons allemaal hartstikke fijn in Amsterdam' (*De Gids*, januari 1966, p. 21).
Het interview wordt een jaar later - vertaald in het Engels - gepubliceerd in *Delta. A review of arts life and thought in the Netherlands* (autumn 1967).
Foto Eddy Posthuma de Boer.

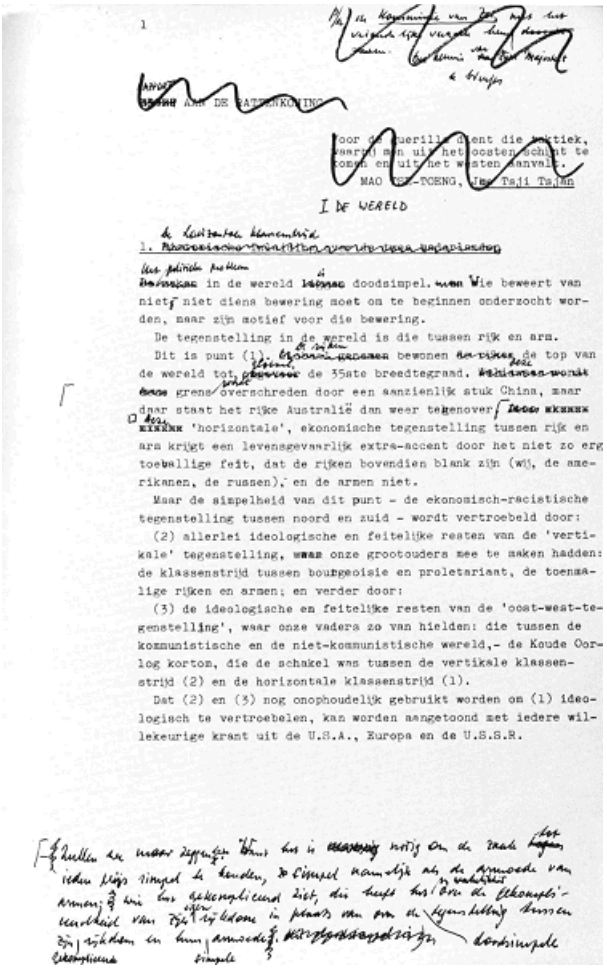

I DE WERELD

1. [illegible]

in de wereld doodsimpel. Wie beweert van niets niet diens bewering moet om te beginnen onderzocht worden, maar zijn motief voor die bewering.

De tegenstelling in de wereld is die tussen rijk en arm.

Dit is punt (1). de top van de wereld tot de 35ste breedtegraad. grens overschreden door een aanzienlijk stuk China, maar daar staat het rijke Australië dan weer tegenover 'horizontale', ekonomische tegenstelling tussen rijk en arm krijgt een levensgevaarlijk extra-accent door het niet zo erg toevallige feit, dat de rijken bovendien blank zijn (wij, de amerikanen, de russen), en de armen niet.

Maar de simpelheid van dit punt - de ekonomisch-racistische tegenstelling tussen noord en zuid - wordt vertroebeld door:

(2) allerlei ideologische en feitelijke resten van de 'vertikale' tegenstelling, waar onze grootouders mee te maken hadden: de klassenstrijd tussen bourgeoisie en proletariaat, de toenmalige rijken en armen; en verder door:

(3) de ideologische en feitelijke resten van de 'oost-west-tegenstelling', waar onze vaders zo van hielden: die tussen de kommunistische en de niet-kommunistische wereld,- de Koude Oorlog kortom, die de schakel was tussen de vertikale klassenstrijd (2) en de horizontale klassenstrijd (1).

Dat (2) en (3) nog onophoudelijk gebruikt worden om (1) ideologisch te vertroebelen, kan worden aangetoond met iedere willekeurige krant uit de U.S.A., Europa en de U.S.S.R.

Typoscript met aantekeningen van het eerste hoofdstuk uit *Bericht aan de rattenkoning* (1966), 'De horizontale klassenstrijd'. Het hoofdstuk had eerst als titel 'Historische inleiding over de twee vaderlanden', maar dat is door Mulisch veranderd. Ook heeft hij een ander citaat van Mao Tse-Toeng gebruikt, nl.: 'Als guerilla's zijn zij vergelijkbaar met talloze horzels, die van alle kanten op een reus aanvallen om hem ten slotte uit te putten. Op de duur worden zij onverdraaglijk als een troep wrede en gehate duivels, en naarmate zij zich verder ontwikkelen wordt het duidelijk, dat hun slachtoffer niet alleen uitgeput is maar praktisch op het punt staat, totaal van de kaart te worden geveegd. Vandaar dat onze guerilla-aktiviteiten een bron van voortdurende vrees zijn voor het keizerlijk Japan' (*Bericht aan de rattenkoning*, p. 5).

Bericht aan de rattenkoning **(1966) behandelt 'de geschiedenis van Amsterdam in de periode 1965-1966. Het is geschreven in augustus 1966, in een drie weken durende woede- en lachaanval. Dat het daarvan de sporen draagt is volkomen in orde. Het handelt niet alleen *over* de gebeurtenissen, maar is ook een deel *van* de gebeurtenissen', aldus Mulisch op de achterflap van het boek. Net als de provo's verzet Mulisch zich tegen de Nederlandse regentenmentaliteit. Een aantal fragmenten is door Elisabeth Eybers in het Engels vertaald en onder de titel 'Report to the King Rat' gepubliceerd in *Delta. A review of arts life and thought in the Netherlands* (autumn 1967, p. 63-71). In de inleiding wordt Mulisch aangekondigd als 'one avowed champion of the Provos'.**

Omslagillustratie 'Gerard Bicker' door Bartholomeus van der Helst.

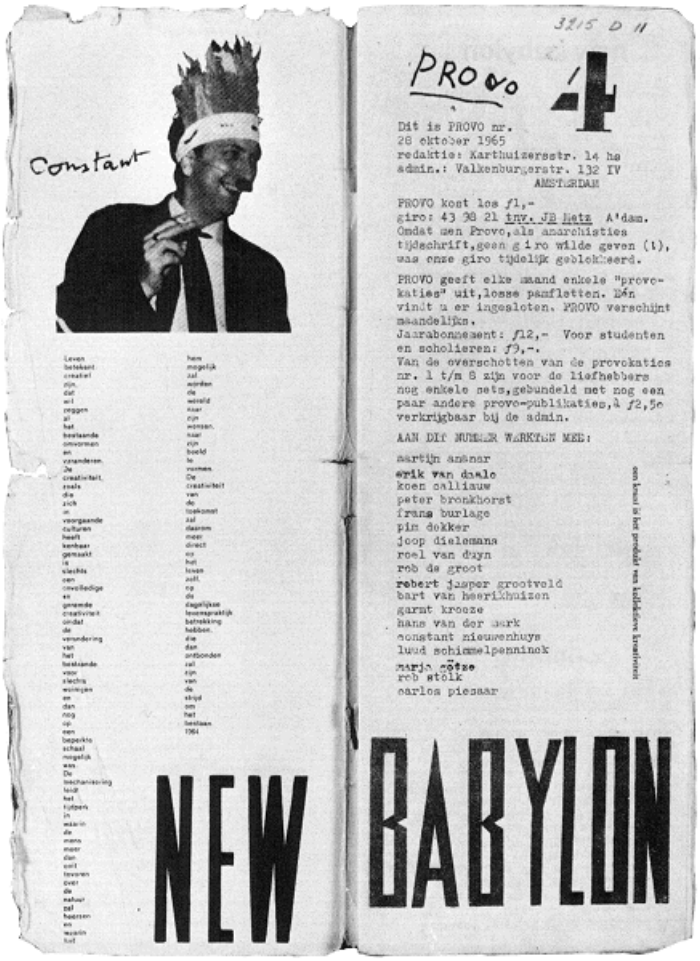

In *Bericht aan de rattenkoning* (1966) verwijst Mulisch een aantal malen naar het 'anarchistiese' tijdschrift *Provo*. 'In *Provo 4*, van 28 oktober 1965, werd een artikel gewijd aan Constant, die kennelijk de opengevallen plaats van Grootveld moest innemen. Constant (Nieuwenhuis) behoorde omstreeks 1950 tot de "experimentele" schilders van het eerste uur; maar in tegenstelling tot een aantal van zijn kollega's kwam hij niet om in de rijkdom en de internationale kunsthandel, maar hij hield zich gezond door een nieuwe richting in te slaan. Dat was het ontwerp van "New Babylon": een fantastische toekomststad, of eigenlijk -wereld, waarin de mensen kreatief spelend en reizend hun leven zullen leiden'(p. 105).

Toegangspasje voor de eerste conferentie van de Organización Latinoaméricana de Solidaridad (OLAS), die op 31 juli 1967 in Havana begon. Mulisch maakt in de zomer van 1967 zijn eerste reis naar Cuba en doet verslag van de conferentie in *Het woord bij de daad. Getuigenis van de revolutie op Cuba* (1968). 'Overal in stad en land stonden borden met welkomstgroeten voor de afgevaardigden. [...] In winkels van de grote hotels (waar men alleen kan kopen op vertoon van een buitenlands paspoort) lagen sokken met het woord OLAS er op. De vergadering vond plaats in het hotel Habana Libre, waar ook de gedelegeerden woonden, en dat sinds een week voor het publiek was gesloten en onder zware bewaking stond' (p. 150-151).

Mulisch is geboeid door een anatomiepop in het biologie-lokaal van een Cubaanse school. Tijdens zijn reis in 1967 ondernam Mulisch excursies naar het platteland, plantages, scholen, universiteiten, etc.

‘Regen en wind trotserend lopen sinds vorige week woensdag dag en nacht twee leden van de Actiegroep Vietnam de Sandwich Vietnamestafette voor het gebouw van het Amerikaanse consulaat op het Museumplein te Amsterdam. Elke twee uur worden het manshoge kruis (met bloeddruppels bevlekt) en het sandwichbord overgedragen aan twee volgende betogers’ (*Algemeen Handelsblad*, 31 oktober 1967). Harry Mulisch en Peter Schat namen ook deel aan deze Vietnamestafette.
Foto Henk Lindeboom.

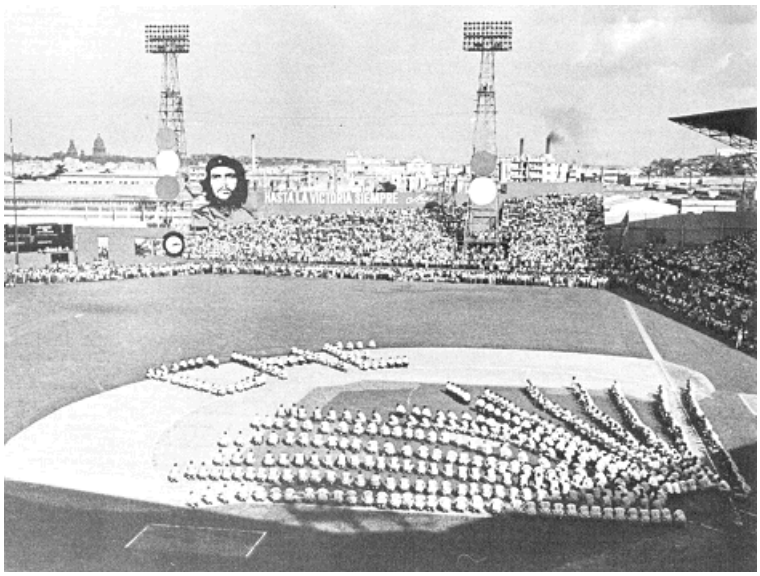

'Ik kreeg nog wat engelse drukproeven te korrigeren, en vervolgens gingen wij naar een baseballwedstrijd in het stampvolle stadion aan de andere kant van de stad, waar destijds het proces tegen majoor Jesús Sosa Blanco was gehouden. In plaats van met reklames was het veld omgeven door politieke slogans, zoals een enorm portret van Che met de laatste zin uit zijn afscheidsbrief, HASTA LA VICTORIA SIEMPRE "Tot de overwinning voorgoed"' (*Het woord bij de daad*, p. 237).

Tijdens één van zijn vele tochten laat Mulisch zich fotograferen voor een sociaal-realistisch standbeeld voor het volk van Cuba. De figuren beelden drie categorieën van de Cubaanse bevolking uit: de boeren, de arbeiders en de militia, met de blik naar het noorden gericht, waar de dreiging van de Verenigde Staten vandaan komt.

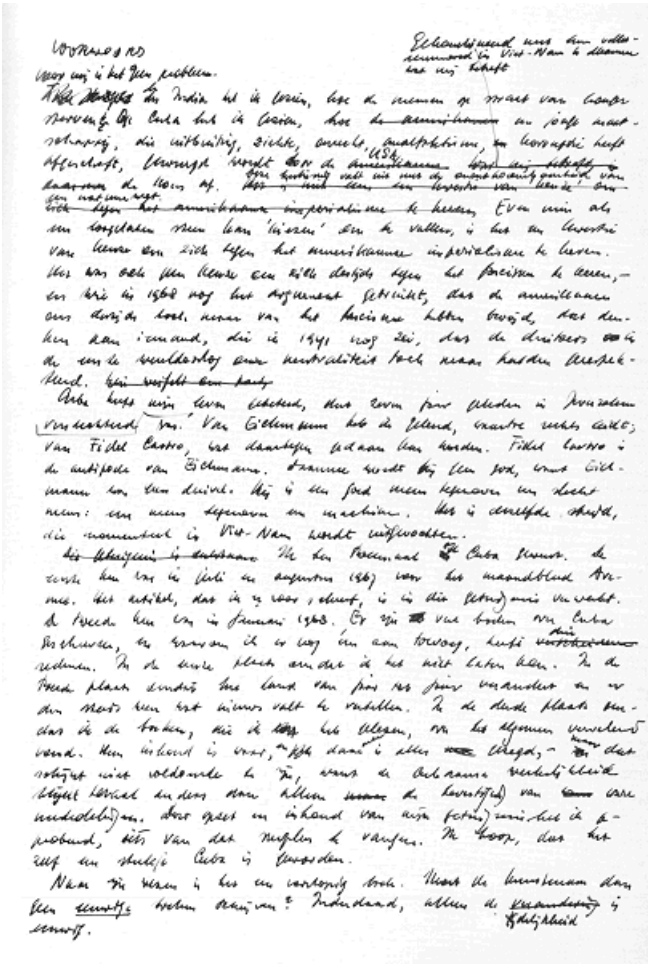

Manuscript van het voorwoord uit *Het woord bij de daad* (1968). 'Er zijn vrij wat boeken over Cuba geschreven, en waarom ik er nog een aan toevoeg, heeft drie redenen. In de eerste plaats omdat ik het niet laten kon. In de tweede plaats omdat het land van jaar tot jaar verandert en er dus steeds wat nieuws valt te vertellen. In de derde plaats omdat ik de boeken, die ik heb gelezen, meestal vervelend vond. [...] Naar zijn wezen is dit een voorlopig boek. Moet de kunstenaar dan geen *eeuwige* boeken schrijven? Inderdaad, alleen de tijdelijkheid is eeuwig.'

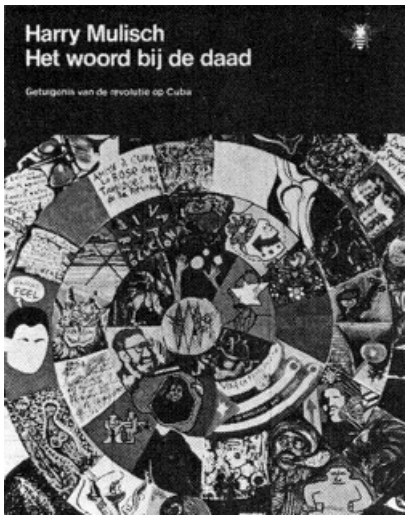

Het woord bij de daad. Getuigenis van de revolutie op Cuba **(1968), Mulisch bezoekt het eiland Cuba driemaal. Van de eerste twee bezoeken, juli/augustus 1967 en januari 1968, doet hij verslag in *Het woord bij de daad*. Van het derde bezoek, begin 1969, vinden we iets terug in *Over de affaire Padilla. Nawoord bij Het woord bij de daad*** **(1971). 'In het voorwoord van mijn boek over Cuba, *Het woord bij de daad*, schreef ik in 1968 dat het land van jaar tot jaar verandert en dat er dus steeds wat nieuws valt te vertellen. Dat bleek meteen al in 1969, toen ik er terugkwam. Het was stiller geworden in Havana, donkerder 's avonds, alles nog moeilijker, armoediger, nog schaarser, de rijen voor de winkels nog langer' (*Over de affaire Padilla*, p. 5).**
Omslag Leendert Stofbergen, omslagfoto Ed van der Elsken.

De Amerikaanse auteur van Poolse afkomst Jerzy Kosinski (1933-1991) op bezoek in Nederland ter gelegenheid van het jubileum van De Bezige Bij, 1969. Harry Mulisch en Geert Lubberhuizen nemen de schrijver van o.a. *De geverfde vogel* **(1966) en *Stappen*** **(1968) onder hun hoede.**
Foto Manuel van Loggem.

Auteurs en componisten van de 'totaalopera' *Reconstructie. Een moraliteit* aan het werk, 1969. V.l.n.r.: Hugo Claus, Louis Andriessen, Misha Mengelberg, Reinbert de Leeuw, Peter Schat, Harry Mulisch en Jan van Vlijmen. Het begin van de samenwerking vond plaats in Abdij Sion, nabij Deventer, waar de heren een aantal dagen in retraîte gingen en minstens negen uur per dag met elkaar praatten. De première van de opera vond plaats op 29 juni 1969, tijdens het Holland Festival in Amsterdam, in theater Carré.
Foto ANP.

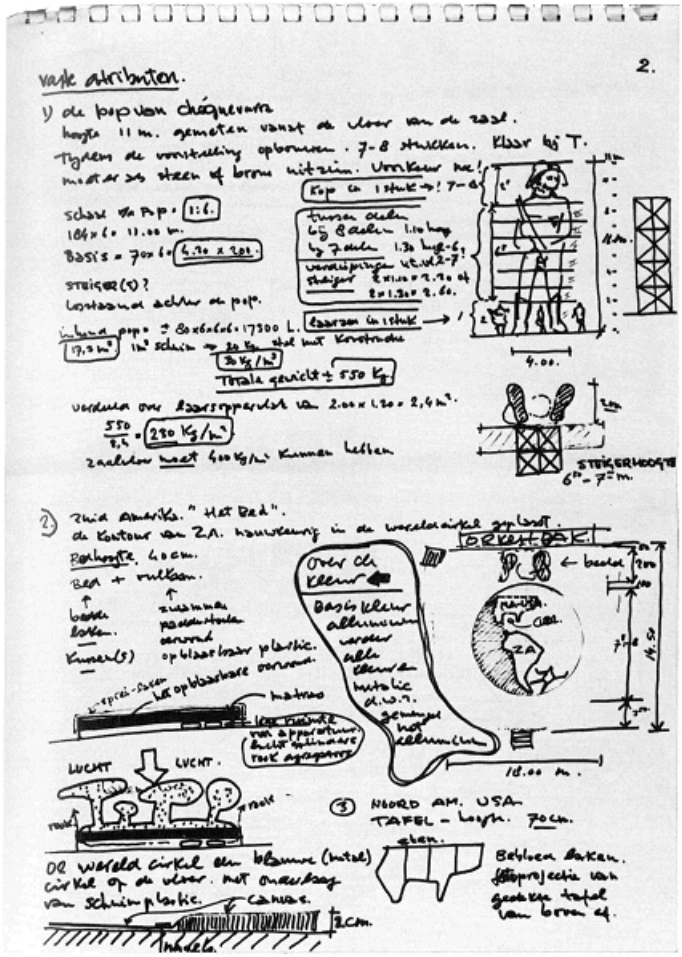
vaste attributen.
2.
1) de pop van chéguevara
hoogte 11 m. gemeten vanaf de vloer van de zaal.
Tijdens de voorstelling opbouwen · 7-8 stukken. Klaar bij T.
Kop in 1 stuk → 7-8
schaal v/d pop · 1:6.
184 x 6 = 11.00 m.
Basis = 700 x 6 = 4.20 x 3.00.
STEIGER(S)?
Constructie achter de pop.
tussen assen
bij 8 assen 1.10 hoog
bij 7 assen 1.30 hoog
verstijvingen
steiger
Romp in 1 stuk
Totale gewicht ± 550 kg
verdeeld over basisoppervlak van 2.00 x 1.20 = 2,4 m².
550 / 2,4 = 230 kg/m²
4.00.
STEIGERHOOGTE
6m - 7 m.
2) Zuid Amerika. "Het Bed".
de kontour van ZA. bouwkamp in de wereldcirkel geplaatst.
Bedhoogte. 40 cm.
Bed + matras.
Kussen(s)
matras
LUCHT
LUCHT.
DRIEHOEK
Over de kleur
Basis kleur aluminium verder alle kleuren metalic d.m.v. schuren met aluminium
ZA
18.00 m.
3) NOORD AM. USA
TAFEL - hoogte. 70 cm.
OP wereld cirkel een bloemmotief (metaal)
cirkel op de vloer. met omsluiting
van schuimplastic.
Inhaken.

Schema voor de opbouw van het decor van *Reconstructie* van de bekende architect Carel Weeber. Het decor bevatte o.a. een elf meter hoog beeld van Che Guevara, dat tijdens de voorstelling werd opgebouwd door zeven 'arbeiders', zoals ook de opera was gemaakt door zeven kunstenaars.

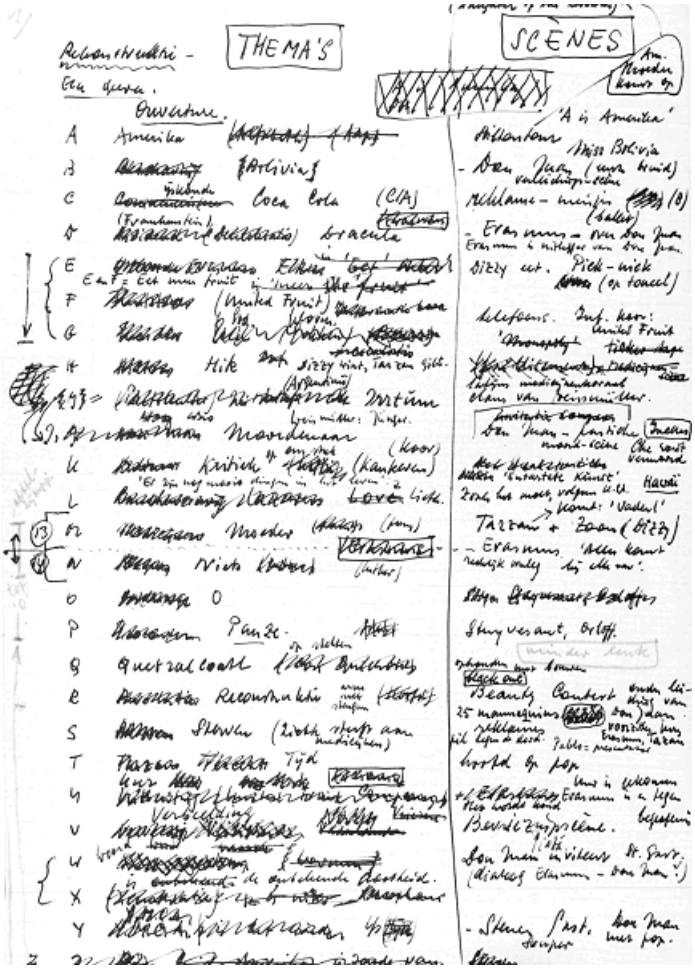

Aantekeningen voor het libretto van *Reconstructie*. De opera bestond uit zesentwintig segmenten op alfabet: A is Amerika, B is Bolivia, C is Coca Cola, D is dienen, E is eten, F is fantasie, etc. De letters werden links en rechts naast het podium geprojecteerd. Het metershoge beeld van Che bestond eveneens uit zesentwintig segmenten en bereikte pas aan het eind van de voorstelling zijn voltooiing.

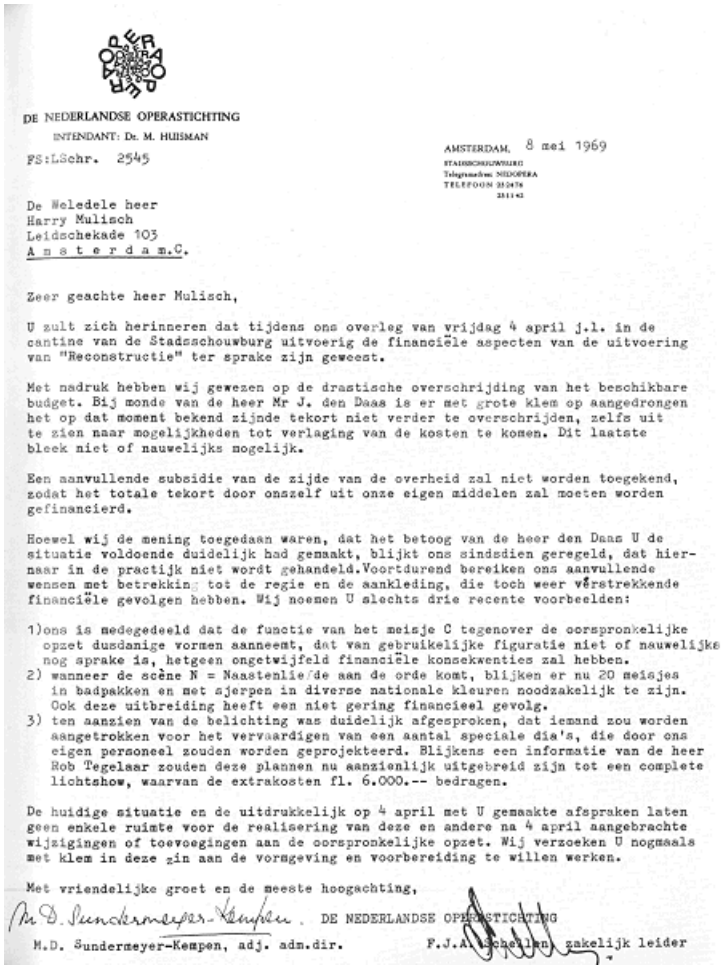

DE NEDERLANDSE OPERASTICHTING
INTENDANT: Dr. M. HUISMAN

FS:LSchr. 2545

AMSTERDAM, 8 mei 1969
STADSCHOUWBURG
Telegramadres: NEDOPERA
TELEFOON 24 24 78
24 11 45

De Weledele heer
Harry Mulisch
Leidschekade 103
A m s t e r d a m-C.

Zeer geachte heer Mulisch,

U zult zich herinneren dat tijdens ons overleg van vrijdag 4 april j.l. in de cantine van de Stadsschouwburg uitvoerig de financiële aspecten van de uitvoering van "Reconstructie" ter sprake zijn geweest.

Met nadruk hebben wij gewezen op de drastische overschrijding van het beschikbare budget. Bij monde van de heer Mr J. den Daas is er met grote klem op aangedrongen het op dat moment bekend zijnde tekort niet verder te overschrijden, zelfs uit te zien naar mogelijkheden tot verlaging van de kosten te komen. Dit laatste bleek niet of nauwelijks mogelijk.

Een aanvullende subsidie van de zijde van de overheid zal niet worden toegekend, zodat het totale tekort door onszelf uit onze eigen middelen zal moeten worden gefinancierd.

Hoewel wij de mening toegedaan waren, dat het betoog van de heer den Daas U de situatie voldoende duidelijk had gemaakt, blijkt ons sindsdien geregeld, dat hiernaar in de practijk niet wordt gehandeld. Voortdurend bereiken ons aanvullende wensen met betrekking tot de regie en de aankleding, die toch weer verstrekkende financiële gevolgen hebben. Wij noemen U slechts drie recente voorbeelden:

1) ons is medegedeeld dat de functie van het meisje C tegenover de oorspronkelijke opzet dusdanige vormen aanneemt, dat van gebruikelijke figuratie niet of nauwelijks nog sprake is, hetgeen ongetwijfeld financiële konsekwenties zal hebben.
2) wanneer de scène N = Naastenliefde aan de orde komt, blijken er nu 20 meisjes in badpakken en met sjerpen in diverse nationale kleuren noodzakelijk te zijn. Ook deze uitbreiding heeft een niet gering financieel gevolg.
3) ten aanzien van de belichting was duidelijk afgesproken, dat iemand zou worden aangetrokken voor het vervaardigen van een aantal speciale dia's, die door ons eigen personeel zouden worden geprojekteerd. Blijkens een informatie van de heer Rob Tegelaar zouden deze plannen nu aanzienlijk uitgebreid zijn tot een complete lichtshow, waarvan de extrakosten fl. 6.000.-- bedragen.

De huidige situatie en de uitdrukkelijk op 4 april met U gemaakte afspraken laten geen enkele ruimte voor de realisering van deze en andere na 4 april aangebrachte wijzigingen of toevoegingen aan de oorspronkelijke opzet. Wij verzoeken U nogmaals met klem in deze zin aan de vormgeving en voorbereiding te willen werken.

Met vriendelijke groet en de meeste hoogachting,

M.D. Sundermeyer-Kempen. DE NEDERLANDSE OPERASTICHTING

M.D. Sundermeyer-Kempen, adj. adm.dir. F.J.A. Schellen, zakelijk leider

Brief van de zakelijk leiders F.J.A. Schellen en M.D. Sundermeyer-Kempen van de Nederlandse Operastichting aan Mullisch, d.d. 8 mei 1969. Mulisch wordt met klem verzocht in de voorbereiding en vormgeving rekening te houden met het krappe budget. 'Wanneer de scène N = Naastenliefde aan de orde komt, blijken er nu 20 meisjes in badpakken en met sjerpen in diverse nationale kleuren noodzakelijk te zijn. Ook deze uitbreiding heeft een niet gering financieel gevolg.'

De auteurs en componisten van de opera *Reconstructie* onder leiding van Fidel Castro. Karikatuur door F. Behrendt, verschenen in *Het Parool*, 28 Januari 1969.

Emoties op het Boekenbal, 3 april 1970, rondom een speenvarken dat luid gillend aan een rood lint door de zaal werd geleid, voordat het de dis zou gaan sieren. Een meisje uit de keuken maakte zich meester van een microfoon en sprak de gasten op het Boekenbal streng toe: 'Schande dat jullie dat eten!' W.L. Brugsma kwam even later met de mededeling dat het bewuste meisje op staande voet was ontslagen. 'Iemand stond op en wilde een collecte voor het meisje gaan houden en Harry Mulisch manifesteerde zich door o.a. voor te stellen niet meer te eten en het ontslagen en naar huis gestuurde meisje op te halen' (*Algemeen Handelsblad*, 4 april 1970). Foto ANP.

Mulisch in een flower-power overhemd, thuis aan de Leidsekade in Amsterdam, ± 1971.
Foto Cor Jaring.

Het varken dat in 1970, levend opgevoerd aan de dis, op het Boekenbal voor enige opschudding zorgde, was voor Metten Koornstra aanleiding van dit dier een fraai sculptuur te maken ter versiering van het Boekenbal, 31 maart 1971. Mulisch, in soepele laarzen en Cuba-pak, wordt aangemoedigd door de driebenige Nederlandse maagd (versie Koornstra). Links de vriendin van de schrijver, de tekenares Sjoerdje Woudenberg.
Foto Spaarnestad.

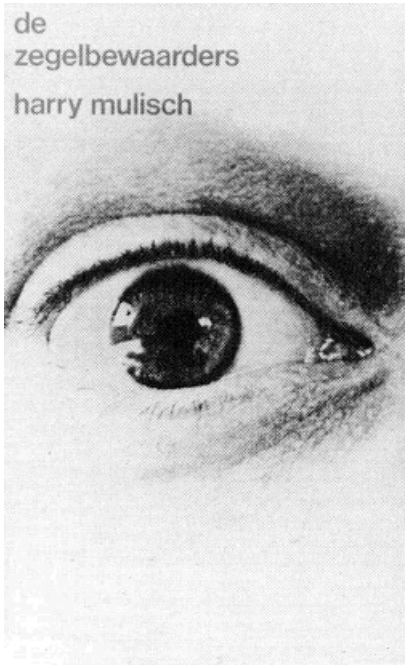

Dummy van het nooit verschenen *De zegelbewaarders* (1965). Fragmenten hieruit verschenen incidenteel in *De Gids* en *Avenue* tussen 1963 en 1970 en resulteerden uiteindelijk in 1970 in *De verteller*.
Omslag dummy Leendert Stofbergen.

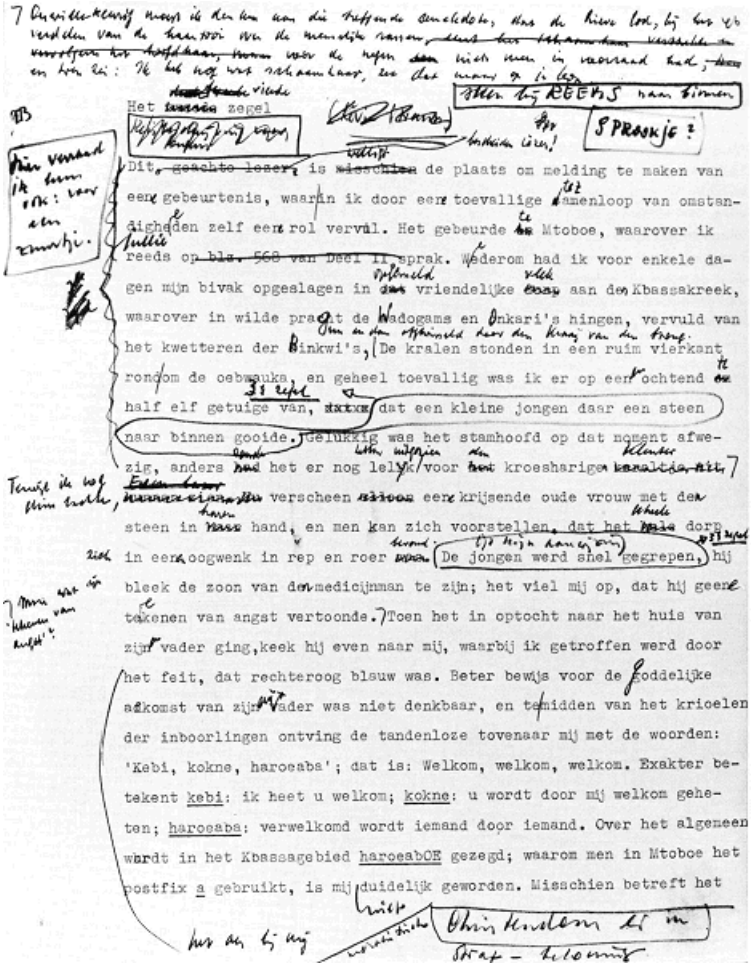

Het vierde zegel

Dit, geachte lezer, is misschien de plaats om melding te maken van een gebeurtenis, waarin ik door een toevallige samenloop van omstandigheden zelf een rol vervul. Het gebeurde te Mtoboe, waarover ik reeds op bla. 568 van Deel II sprak. Wederom had ik voor enkele dagen mijn bivak opgeslagen in dat vriendelijke oase aan den Kbassakreek, waarover in wilde pracht de Wadogams en Onkari's hingen, vervuld van het kwetteren der Winkwi's. De kralen stonden in een ruim vierkant rondom de oebmauka, en geheel toevallig was ik er op een ochtend te half elf getuige van, dat een kleine jongen daar een steen naar binnen gooide. Gelukkig was het stamhoofd op dat moment afwezig, anders had het er nog lelijk voor kroesharige kanalje uitgezien. Terstond verscheen een krijsende oude vrouw met den steen in haar hand, en men kan zich voorstellen, dat het hele dorp zich in een oogwenk in rep en roer maakte. De jongen werd snel gegrepen, hij bleek de zoon van den medicijnman te zijn; het viel mij op, dat hij geen tekenen van angst vertoonde. Toen het in optocht naar het huis van zijn vader ging, keek hij even naar mij, waarbij ik getroffen werd door het feit, dat rechteroog blauw was. Beter bewijs voor de goddelijke afkomst van zijn vader was niet denkbaar, en temidden van het krioelen der inboorlingen ontving de tandenloze tovenaar mij met de woorden: 'Kebi, kokne, haroeaba'; dat is: Welkom, welkom, welkom. Exakter betekent kebi: ik heet u welkom; kokne: u wordt door mij welkom geheten; haroeaba: verwelkomd wordt iemand door iemand. Over het algemeen wordt in het Kbassagebied haroeabOE gezegd; waarom men in Mtoboe het postfix a gebruikt, is mij duidelijk geworden. Misschien betreft het

Typoscript met aantekeningen voor het 'vierde zegel' van *De verteller of een idioticon voor zegelbewaarders* (1970). Het fragment is geen parodie op een sprookje, zoals in de rechterbovenhoek al met een vraagteken is aangegeven, maar 'een parodistische herinnering aan een bepaald soort halfwetenschappelijke reisbeschrijvingen van rond de eeuwwisseling, die ik als jongen las' (De *verteller verteld*, p. 36).

***De verteller of een idioticon voor zegelbewaarders* (1970) stuitte bij de meeste recensenten op volkomen onbegrip. Een jaar later publiceerde Mulisch dan ook *De verteller verteld*, bestaande**

uit ‘Kommentaar’, ‘Katalogus’, ‘Kuriosa’ en ‘Katastrofestuk’. In een uitgebreide tweede druk van *De verteller* (1978) schrijft Mulisch ‘bij wijze van inleiding’ het volgende: ‘Zo gezien is de Katalogus dus eigenlijk een concessie, die ik volgens sommigen dan ook niet had mogen doen. Toch heb ik er geen spijt van, want het was een unieke gelegenheid eens die potsierlijke literair-historische vorm van een “verklarende notenlijst” te beoefenen, waar ik bovendien van alles in kwijt kon dat ik anders nu nog met mij mee had gedragen’ (*De verteller*, 1978, p. 8).
Omslag eerste druk Sjoerdje Woudenberg.

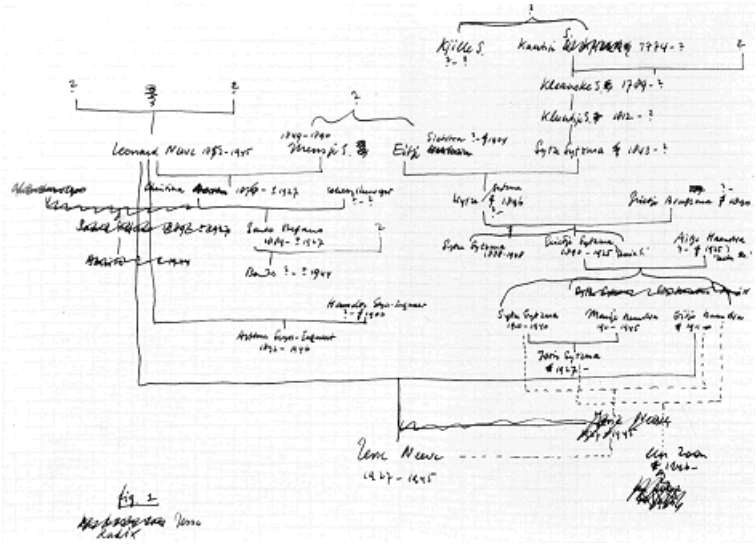

Handschrift van de stamboom van Jesse, hoofdpersonage uit *De verteller*, gepubliceerd in *De verteller verteld* (1971). 'Uiteraard was deze "boom van Jesse" er eerder dan de tekst in het boek; ook wanneer men een persiflage maakt, hier van de familieroman, moet het kloppen, vind ik. Stippellijnen geven het buitenechtelijke ouderschap aan' (*De verteller verteld*, p. 30).

Prof. H.A. Gomperts, Mies Bouhuys en Harry Mulisch betuigen hun steun op een protestdag van de Beroepsvereniging voor Beeldende Kunstenaars, tegen de karige subsidieregelingen, 1971. De leus op het spandoek, 'Erst kommt das fressen, dann kommt die moral', is afkomstig van Bertold Brecht.
Foto Wim Molenkamp.

Derde decade 1972-1981
‘De werkelijkheid is alleen met tegenspraken *grijpbaar*’
(*Het seksuele bolwerk*, p. 54).

Op 3 december 1971 treedt Harry Mulisch in het huwelijk met Sjoerdje Woudenberg. Op de achtergrond de Amsterdamse wethouder Han Lammers, die het huwelijk voltrok. Eerder dat jaar werd Mulisch vader van een dochter, Anna.
Foto Nationaal Fotopersburo.

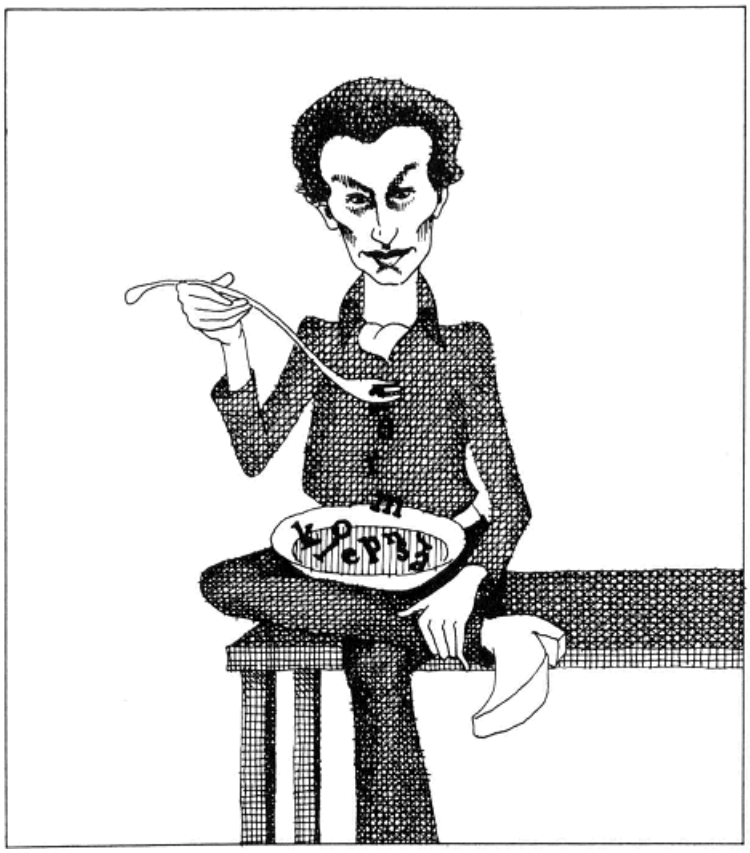

In 1972 heft Mulisch de pen tegen de 'Aksiegroep Spellingsvereenvaudiging' en schrijft de brochure *Soep lepelen met een vork. Tegen de spellinghervormers*. Mulisch: 'Ik heb de brochure in tien dagen geschreven. Wat natuurlijk niet betekent dat ik alles wat er in staat ook in tien dagen bedacht heb. Sinds 1967 ben ik intensief met de spelling bezig. Al vijf jaar verzet ik me tegen de voorgestelde nieuwe spelling. Ik had die jongens in de gaten. Ik heb me steeds precies op de hoogte gehouden. Toen ik vond dat het moest heb ik alle argumenten tégen snel op een rijtje gezet' (*Haagsche Courant*, 15 februari 1972). Karikatuur door Huug Schipper uit *Schrijverskwartet* (1980).

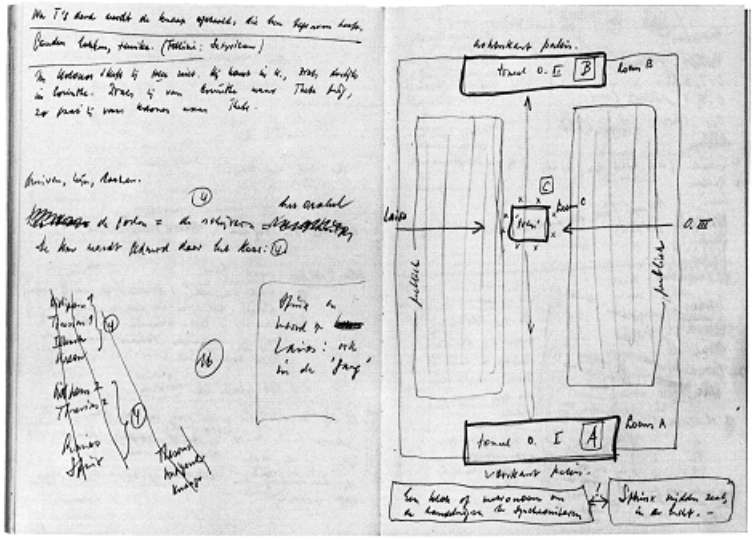

Aantekeningen en een schets van de plattegrond voor het toneelstuk *Oidipous Oidipous*. 'Er wordt gespeeld op twee gelijkvormige Scènes, I en II, die verbonden zijn door de Orchestra, zodat de akteur steeds over deze Orchestra moet wanneer hij van I naar II gaat, en vice versa. In de partituur zijn deze bewegingen aangegeven door handen. [...] De Sphinx verschijnt in de Orchestra.'

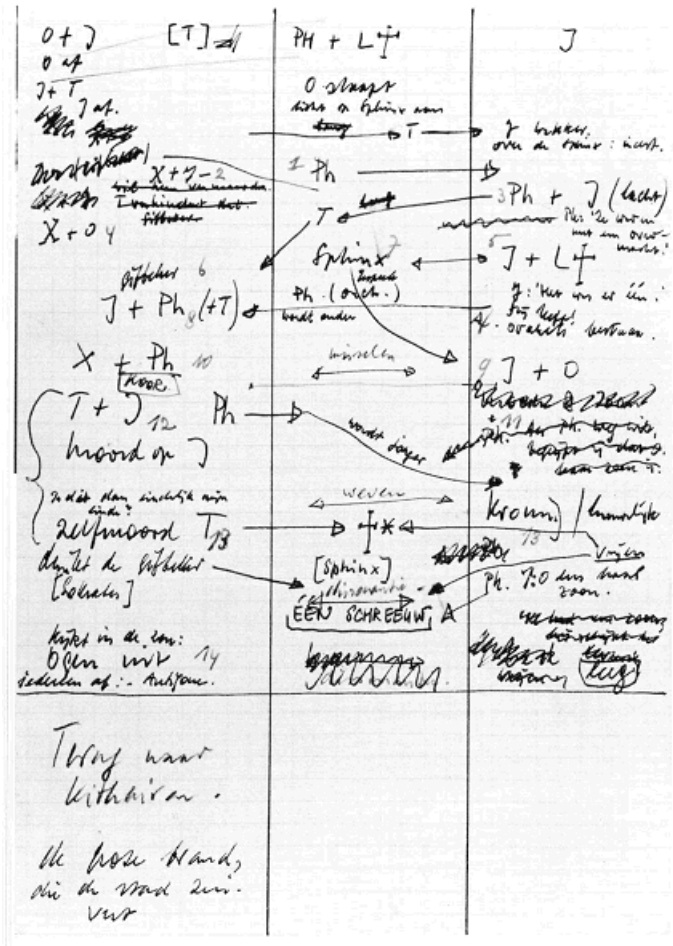

Aantekeningen voor *Oidipous Oidipous*. Mulisch schrijft het toneelstuk tussen 21 maart en 21 juni 1971 in opdracht van het Amsterdams Toneel. 'De krakeling, de in zichzelf terugkerende 8, waarin de tijd door mijn konstruktie raakt, is het eigenlijke thema van mijn stuk - met alle konsekwenties van simultaantoneel en de personen in meervoud' (p. 8).

De première van *Oidipous Oidipous* vindt plaats tijdens het Holland Festival op 16 juni 1972 in de Stadsschouwburg van Amsterdam. De regie is in handen van Lodewijk de Boer. Onder de spelers bevinden zich Ank van der Moer, Ellen Vogel, Guus Hermus, Siem Vroom en Joost Prinsen. V.l.n.r. Ank van der Moer (lokaste 1/lokaste 3), Siem Vroom (Oidipous 1/Teiresias 2), Guus Hermus (Teiresias 1/Oidipous 3) en Olaf Wijnants (knaap).
Foto Jutka Rona.

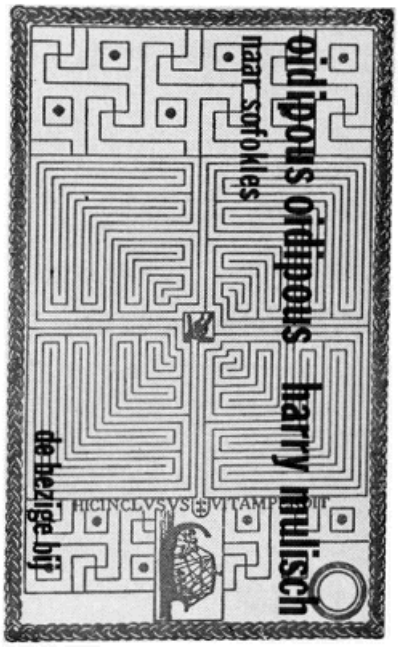

Omslag van de boekuitgave van *Oidipous Oidipous. Naar Sophokles. Gevolgd door een vertaling van 88 profetieën en de fragmenten over Armenië van Leonardo da Vinci* (1972). Het boek is opgedragen aan 'Alice en K.V.K. †' (de ouders van Mulisch).

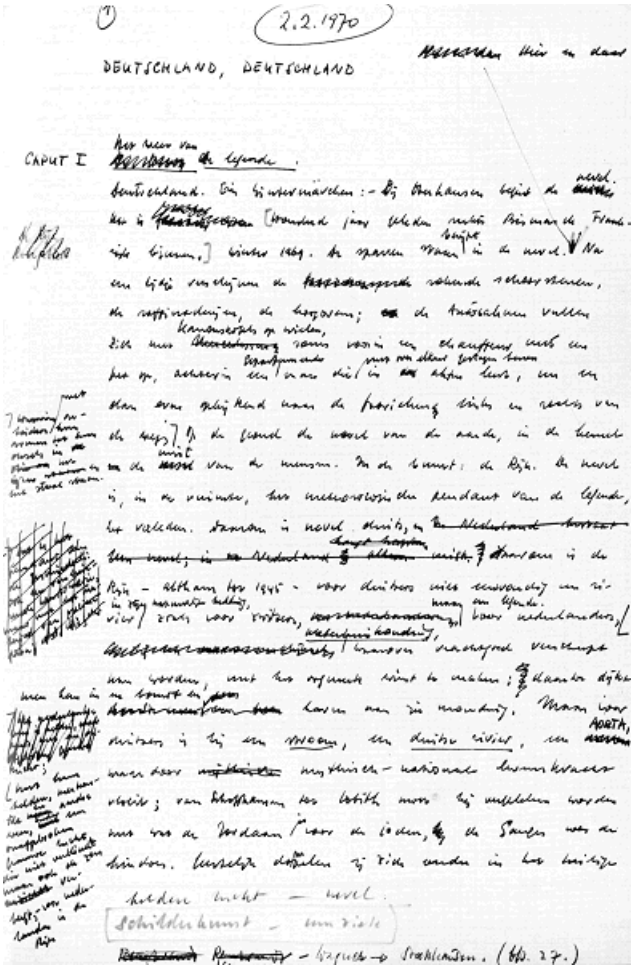

Aantekeningen voor *De toekomst van gisteren. Protokol van een schrijverij* (1972). *De toekomst van gisteren* is geen roman, maar een verhandeling over een gelijknamige roman die nooit geschreven is en waar Mulisch al in 1962 aan was begonnen. Voor het boek onderneemt Mulisch een aantal reizen naar Duitsland, waar hij o.a. de Wagner Festspiele in Bayreuth en Albert Speer (Hitlers architect/bouwmeester en minister van oorlogsindustrie) in Heidelberg bezoekt. 'Hij [Speer] is de architekt, die Hitler niet geworden is, en die hij daarmee ook zelf niet is geworden. Hij is er niet, zoals mijn roman *De toekomst van gisteren* er niet is' (p. 180-181). In bijgaand fragment schrijft Mulisch over de mythische betekenis van de nevel en de rivier de Rijn voor de Duitsers. De passage is in bewerkte vorm terug te vinden in het boek (p. 75).

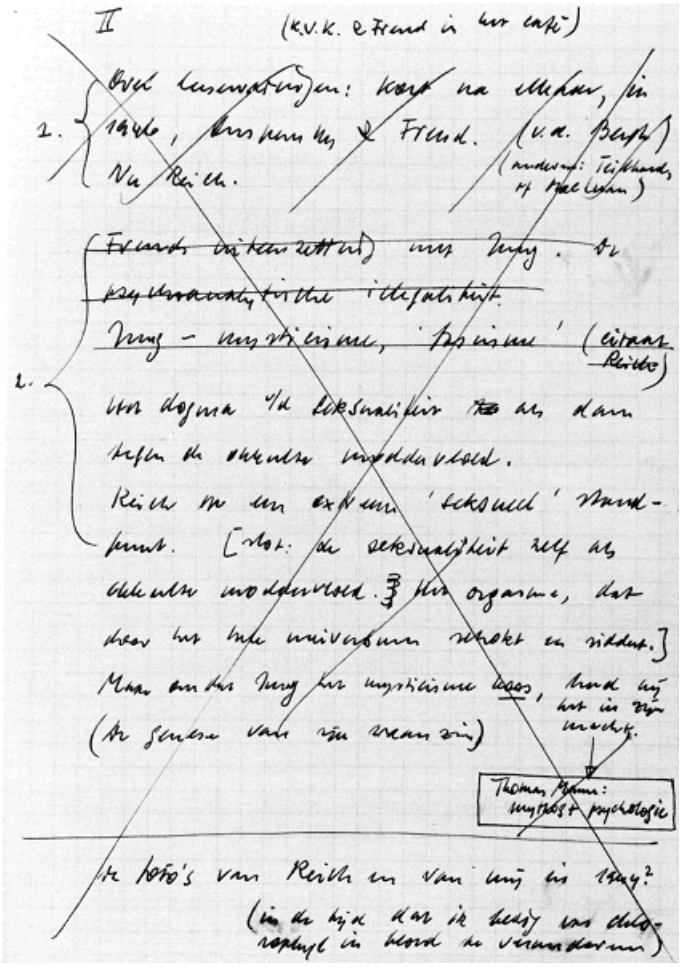

Aantekeningen voor *Het seksuele bolwerk*. Deze biografische studie bevat niet alleen informatie over de Oostenrijkse marxistische psychoanalyticus Wilhelm Reich (1897-1957). Mulisch geeft ook veel informatie over zichzejf. 'Wanneer men het niet alleen over theorieën gaat hebben maar ook over de man, die de theorieën had, dan is het niet anders dan fair, dat men ook zichzelf niet verbergt - zodat iedereen weet, wie wat over wie zegt' (p. 53).

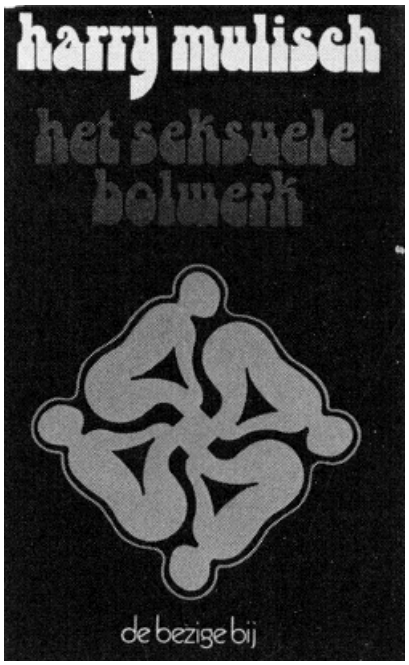

Omslag van *Het seksuele bolwerk*(1973) door Niko Koomen.
Mulisch zet in het eerste hoofdstuk 'Tapijt boek weduwe brief' uiteen waarom hij dit boek *moest* schrijven en introduceert zichzelf. 'Niet ver van mijn huis [...], merkte ik plotseling dat er al een tijdje een vrouw naast mij liep. [...] Steeds als ik naar haar keek, wendde zij haar hoofd af. Aangezien ik niet alleen een knappe verschijning ben maar ook nog vreselijk beroemd, en daarbij zeer smaakvol gekleed, overkomt dit soort verschijnselen mij wel vaker [...]' (p. 22).

In 1973 wordt de tv-bewerking van Mulisch' toneelstuk *Tanchelijn* (1960) uitgezonden door de VPRO. Regisseur Dimitri Frenkel Frank (met zwarte hoed) en Harry Mulisch (met Duitse pet) temidden van de 'cast & crew' van de verfilming, waarin Jeröme Reehuis (links van Frenkel Frank) de rol van Tanchelijn vertolkte en Henk van Ulsen (zittend voor Mulisch) de rol van Everwachter.
Foto Joop Wijnand.

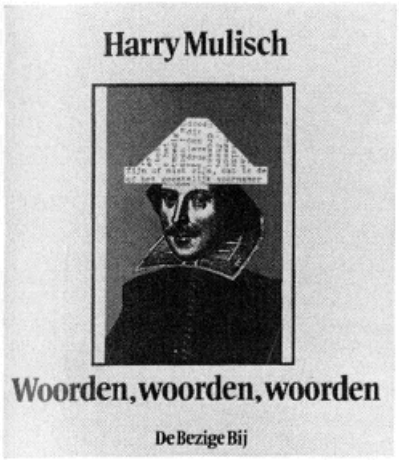

'In de zenuwachtige weken van september 1971, die voorgingen aan de geboorte van mijn kind, hield ik mij bezig met huisvlijt. De volgende bladzijden zijn een selektie van een reeks literaire prenten, die toen ontstond.' *Woorden, woorden, woorden* (1973) bevat variaties op en typografische spelletjes met de beroemde Hamlet-monoloog van William Shakespeare. Het 'werd getypt, geknipt, geplakt, getekend, geschreven en van een omslag voorzien door Harry Mulisch. Vijfentwintig exemplaren werden door de auteur genummerd en gesigneerd.'

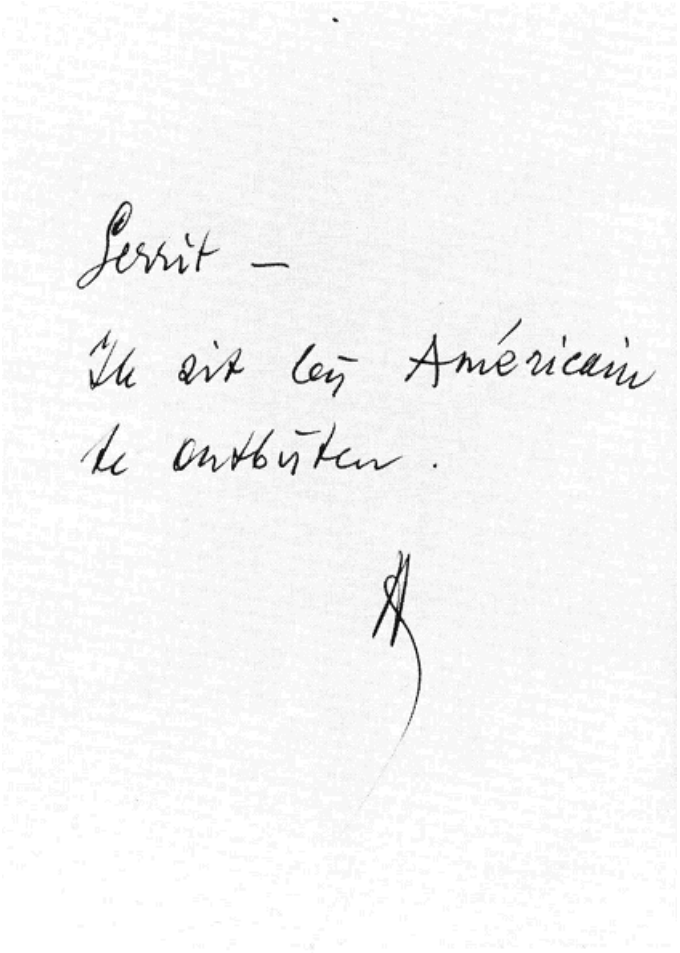

Boodschap van Harry Mulisch voor Gerrit Borgers, de toenmalige hoofdconservator van het Letterkundig Museum in Den Haag, die in verband met een tentoonstelling een bezoek aan Mulisch wilde brengen. Mulisch ontving in de jaren zestig en zeventig regelmatig gasten in het Amsterdamse grand café Americain, vlak bij zijn huis.

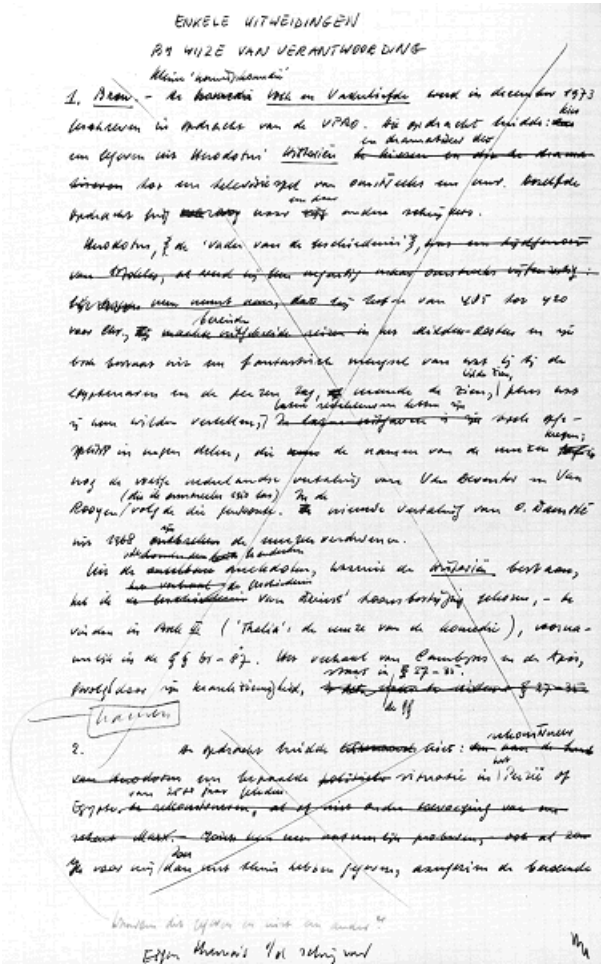

ENKELE UITWEIDINGEN
BIJ WIJZE VAN VERANTWOORDING

Manuscript van de 'verantwoording' uit *Volk en vaderliefde. Een koningskomedie* (1975). '*Volk en vaderliefde* werd in december 1973 geschreven in opdracht van de VPRO. Die opdracht luidde: kies een gegeven uit Herodotus' *Historiën* en dramatiseer dit tot een televisiespel van omstreeks een uur. Dezelfde opdracht ging naar een paar andere schrijvers.[...] Uit de [ontelbare] anekdoten, waaruit de *Historiën* bestaan, heb ik de geschiedenis van Darius' troonsbestijging gekozen, - te vinden in Boek III ("Thalia": de muze van de komedie), voornamelijk in de par. 61-87.' Het stuk werd door de VPRO uitgezonden op 11 maart 1976.

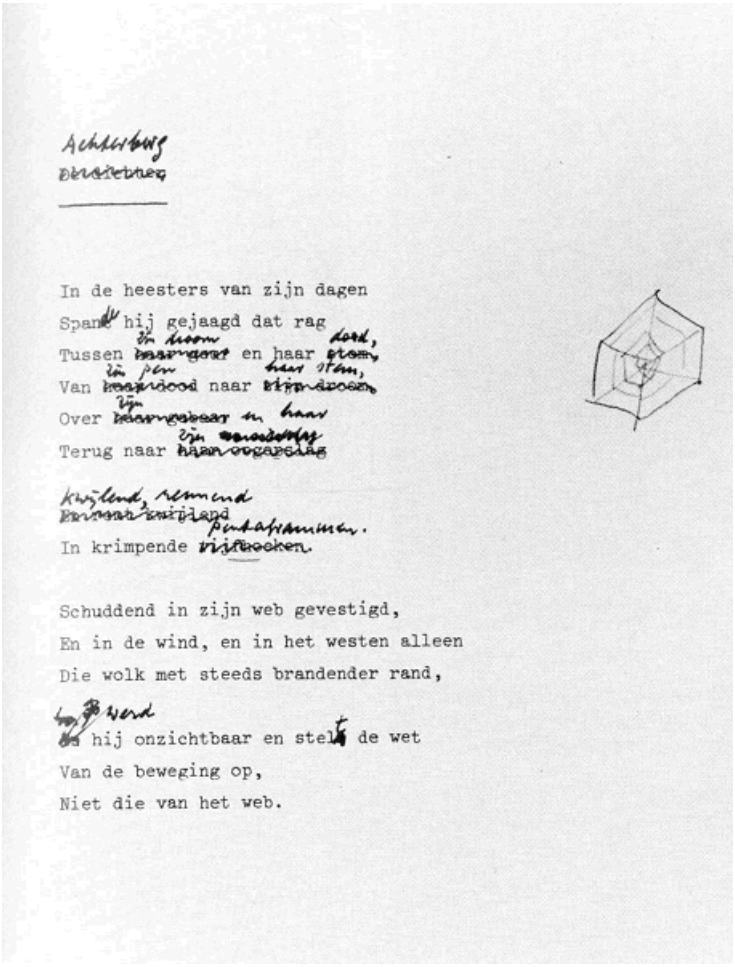

Achterberg

In de heesters van zijn dagen
Spande hij gejaagd dat rag
Tussen droom en haar dood,
Van pen naar haar stem,
Over lach en zijn stilte
Tot haar oogopslag

Kwijlend, remmend
pentaframmen.
In krimpende rijtrooken.

Schuddend in zijn web gevestigd,
En in de wind, en in het westen alleen
Die wolk met steeds brandender rand,

Is hij onzichtbaar en stelt de wet
Van de beweging op,
Niet die van het web.

Het gedicht 'Achterberg', over de door Mulisch bewonderde dichter, verschijnt voor het eerst in de bundel *Tegenlicht* (1975) en wordt later opgenomen in *De gedichten 1974-1983*(1987). De definitieve versie van het gedicht luidt als volgt: 'In de heesters van zijn dagen/ Spande hij gejaagd dat rag/ Tussen zijn droom en haar dood,/ Van zijn pen naar haar stem,/ Over haar lach en zijn stilte/ Tot en met haar oogopslag,// Bang, bang,/ Altijd in zijn haren/ De sporen van de kam.// Schuddend in zijn web gevestigd,/ En in de wind, en in het westen alleen/ Die wolk met steeds brandender rand,// Is hij onzichtbaar en stelt de wet/ Van het weven op,/ Niet die van het web.'

Omslag van *Mijn getijdenboek*(1975). Op de amslagfoto staat Mulisch met zijn moeder, Alice Schwarz, ±1930. 'Op dezelfde plek voor het behang met de paradijsvogels: Oidipous en de Sphinx. Hier ergens, rond 1930, begint mijn herinnering, - dat is misschien ook aan de uitdrukking van mijn ogen te zien' (p. 43). *Mijn getijdenboek* is een autobiografisch foto-verhaal, waarvan het verhaal in 1951 -bij de bekroning van *archibald strohalm* - ophoudt, 'ledere schrijver werkt natuurlijk met het materiaal, dat zijn leven hem verschaft, want hij heeft niets anders; zijn ervaringen en zijn verbeelding gaan steeds nieuwe kombinaties aan en leiden zo tot zijn oeuvre. Maar ik heb bovendien van meet af aan de behoefte gehad, mijn leven ook zonder veel omwegen als *mijn* leven op papier te zetten; - vandaar nu dit stripverhaal weer, en vandaar ook de vele verwijzingen er in' (p. 100). Omslagontwerp Renée van de Griend.

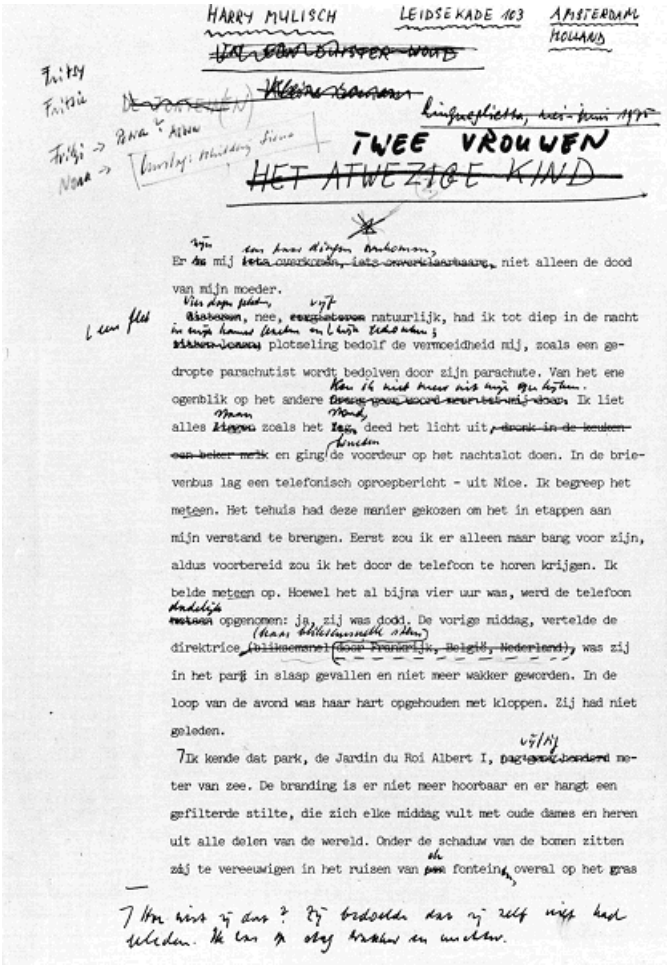

HARRY MULISCH LEIDSEKADE 103 AMSTERDAM HOLLAND

~~IN EEN DUISTER WOUD~~

~~DE FONTEIN~~

~~Kleine Sarcasmen~~

~~Ongepubliceerd, 1951-1952~~

TWEE VROUWEN

~~HET AFWEZIGE KIND~~

Er ~~is~~ mij ~~iets onherroepelijks, iets onherstelbaars,~~ niet alleen de dood van mijn moeder.

~~Vier dagen later~~, ~~Diezelfde avond~~, nee, ~~eerstvolgende~~ natuurlijk, had ik tot diep in de nacht ~~in mijn kamer liggen~~ ~~in bed~~ plotseling bedolf de vermoeidheid mij, zoals een gedropte parachutist wordt bedolven door zijn parachute. Van het ene ogenblik op het andere ~~begreep ik niet meer wat mijn ogen lazen~~. Ik liet alles ~~liggen~~ zoals het ~~lag~~, deed het licht uit, ~~dronk in de keuken een beker melk~~ en ging de voordeur op het nachtslot doen. In de brievenbus lag een telefonisch oproepbericht - uit Nice. Ik begreep het meteen. Het tehuis had deze manier gekozen om het in etappen aan mijn verstand te brengen. Eerst zou ik er alleen maar bang voor zijn, aldus voorbereid zou ik het door de telefoon te horen krijgen. Ik belde meteen op. Hoewel het al bijna vier uur was, werd de telefoon ~~onmiddellijk~~ opgenomen: ja, zij was dood. De vorige middag, vertelde de directrice ~~(Villamaria)~~ ~~(door Frankrijk, België, Nederland)~~, was zij in het park in slaap gevallen en niet meer wakker geworden. In de loop van de avond was haar hart opgehouden met kloppen. Zij had niet geleden.

Ik kende dat park, de Jardin du Roi Albert I, ~~pal aan de boulevard~~ meter van zee. De branding is er niet meer hoorbaar en er hangt een gefilterde stilte, die zich elke middag vult met oude dames en heren uit alle delen van de wereld. Onder de schaduw van de bomen zitten zij te vereeuwigen in het ruisen van ~~een~~ de fontein, overal op het gras

Typoscript met aantekeningen van de roman *Twee vrouwen* (1975). In de doorhalingen zijn nog een aantal niet gebruikte werktitels zichtbaar: *In een duister woud, Het afwezige kind* en *De fontein(en)*. Voor de omslag is inderdaad een schilderij uit Siena gebruikt: een detail van het fresco 'De zegeningen van het goede bewind' van Ambrogio Lorenzetti (†1348). De namen van de personages zijn uiteindelijk niet Fritzi, Petra of Nora, maar Laura en Sylvia.

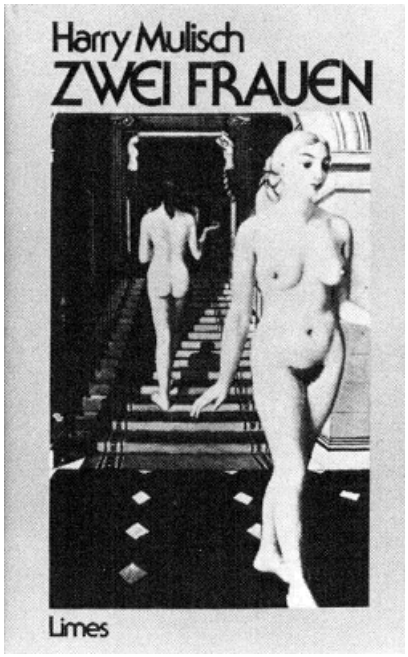

Duitse vertaling (Wiesbaden/München 1980) van *Twee vrouwen* door Siegfried Mrotzek.
Omslagontwerp Bine Cordes, omslagillustratie ‘L'escalier’ (1946; detail) van Paul Delvaux.

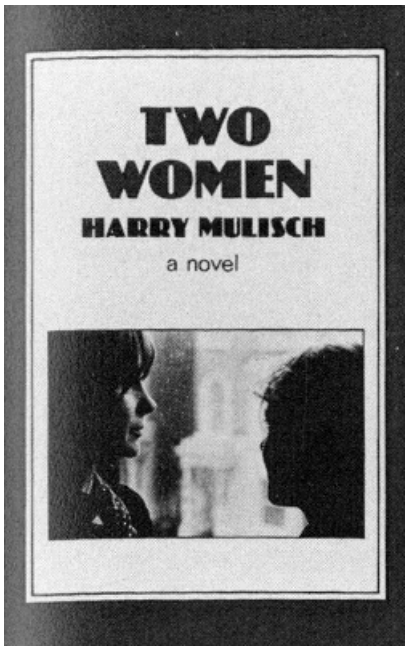

Engelse vertaling London/New York 1980) van *Twee vrouwen* door Els Early.
Omslagontwerp John Collings, Omslagfoto Chris Harris.

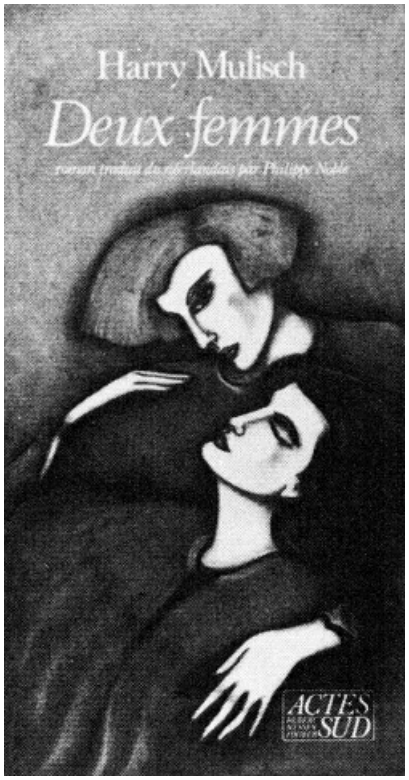

Franse vertaling (Aries 1986) van *Twee vrouwen* door Philippe Noble.
Omslagillustratie Renate Belina.

Spaanse vertaling (Barcelona 1988) van *Twee vrouwen* door Felip Lorda i Alaiz.
Omslagillustratie 'De vriendinnen' (±1916-1917; detail) van Gustav Klimt.

Omslag van de dichtbundel *De wijn is drinkbaar dank zij het glas* (1976), waarin opgenomen 'Kind en kraai', een bibliofiele uitgave uit 1975: Een aantal gedichten werd eerder in 1973 en 1974 gepubliceerd in *De Gids*. 'Mulisch debuteerde als dichter met de bundel *De vogels* (1974). Het jaar daarop volgde de bundel *Tegenlicht* (1975).
Omslagontwerp Elise de Vries.

In 1981 maakt George Sluizer een Engelstalige verfilming van Mulisch' roman *Twee vrouwen* (1975). Tussen de opnamen door maakt Mulisch een praatje met de hoofdrolspelers. V.l.n.r. Anthony Perkins, Sandra Dumas, Harry Mulisch en Bibi Andersson.

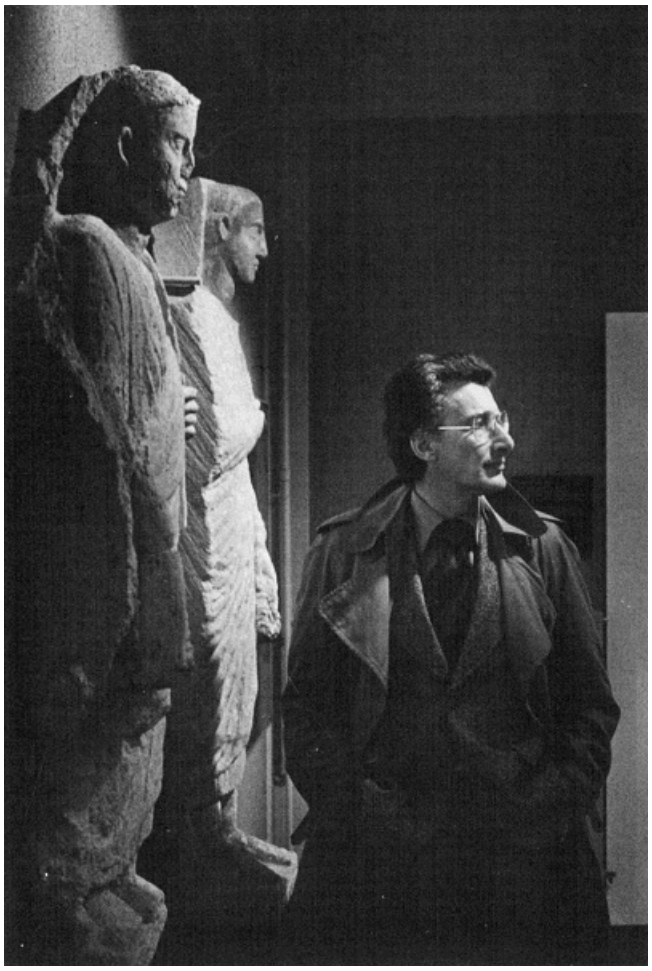

Mulisch bezoekt het Allard Pierson Museum in Amsterdam, november 1976. Tussen 1974 en 1983 werkt Mulisch aan de dichtbundel *Egyptisch* (1983).
Foto Eddy Posthuma de Boer.

Zelfportret van de schrijver als de Egyptische god Thoth. Thoth is de god van de wijsheid, de wetenschap en de schrijfkunst, schrijver der goden die de wil van de verborgen goden openbaart. Gepubliceerd in de serie 'Schrijvers tekenen zichzelf' in *De Revisor* (april 1977). Het portret is later afgedrukt in dertig genummerde en gesigneerde exemplaren van *Grondslagen van de mythologie van het schrijverschap* (1987). 'Is Thoth vergezocht? Hoezo "vergezocht"? Hij is alleen maar vergezocht voor wie denkt dat hij in Egypte is, maar hij is niet in Egypte, hij is in het Egypte in mij. [...] Thoth. Zijn beeltenis, op de onderkant van de scarabee (die aan de doden in het graf werd meegegeven), draag ik sinds dertig jaar om mijn hals; wanneer de ketting eens breekt en ik moet een paar dagen zonder hem door het leven, dan voel ik mij naakt en bedreigd' (*Grondslagen van de mythologie van het schrijverschap*, p. 31 -32).

Het ironische van de ironie. Over het geval G.K. van het Reve **verschijnt op 13 mei 1972 in *Vrij Nederland*, als afzonderlijke publikatie in 1976 en wordt in 1979 opgenomen in *Paniek der onschuld*. Mulisch reageert in dit artikel op een passage uit *De taal der liefde* van Reve, waarin deze zich op een laatdunkende manier uitlaat over Mulisch.**
Omslagontwerp Robert Nix.

Op 29 juli 1977 wordt Mulisch vijftig jaar. Ter gelegenheid daarvan wordt hij enkele maanden later in Den Haag (17 september, Appeltheater) en Amsterdam (19 september, Centrum Bellevue) gehuldigd met een muzikaal-literaire soiree: 'Leven, lijden en triomf van Harry Mulisch'. Een aantal vrienden van Mulisch levert bijdragen aan het programma. Voor de aanvang neemt de schrijver samen met enkele vrienden een aperitief. V.l.n.r. Mulisch, Peter Schat, Wim Duisenberg, Yoka Beretty, Marcel van Dam en Han Lammers.
Foto ANP/Dick Coersen.

'Leven, lijden en triomf van Harry Mulisch' werd georganiseerd door Bzztöh. De avonden werden gepresenteerd door Viola van Emmenes en geregisseerd door Dimitri Frenkel Frank. Op de foto v.l.n.r. Lodewijk de Boer, Phil Muysson en Wim Duisenberg leveren hun bijdrage in Centrum Bellevue.
Foto Eddy Posthuma de Boer.

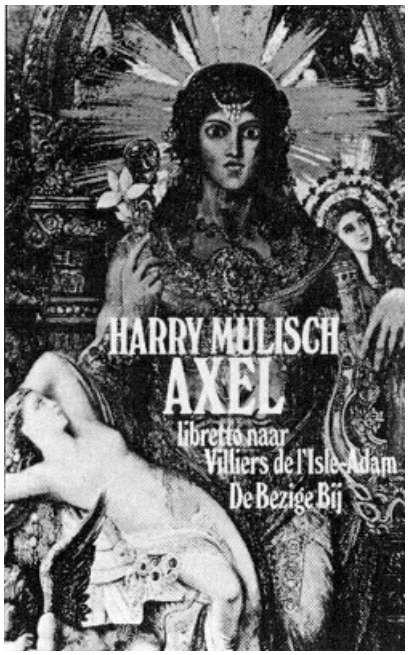

Omslag van het libretto van de opera *Axel* (1977). De opera werd geschreven door Mulisch en gecomponeerd door Reinbert de Leeuw en Jan van Vlijmen, in opdracht van De Nederlandse Operastichting. De wereldpremière vond plaats tijdens het Holland Festival op 10 juni 1977 in het Circustheater in Scheveningen. Voor het libretto baseerde Mulisch zich op het theaterstuk *Axel* (1890) van Villiers de l'Isle-Adam. 'Villiers situeert zijn stuk in 1828, maar in de Tweede Akte van mijn libretto komen aanduidingen voor, dat het zich in het heden afspeelt. [...] Het eerste fragment ("Die Geschöpf hie nieden...") is afkomstig uit een oude duitse vertaling van de *Tabula smaragdina*: de aan Hermes Trismegistus toegeschreven dertien oerformules van de alchimie' (p. 17). De vader van Axel is een terechtgestelde nazi die het goud van het Derde Rijk heeft verborgen: 'de trouwringen uit de concentratiekampen, de gouden kiezen uit Auschwitz' (p. 140).
Omslag 'Jùpiter et Sémélé' (1896; detail) van Gustave Moreau.

Op 19 december 1977 wordt het oeuvre van Mulisch bekroond met de Constantijn Huygens-prijs van de Jan Campertstichting. Mulisch bekijkt de oorkonde die de toenmalige wethouder van cultuur van de gemeente Den Haag, Piet Vink, hem overhandigt.
Foto ANP.

Harry Mulisch als sfinx in het museum, Jan Hein Donner als suppoost. De prullenbak wordt gesierd door het hoofd van Gerard Reve. Aan de wand een kaart van Oost- en West-Duitsland.
Karikatuur door Siegfried Woldhek, 1977.

Mulisch in gesprek met de Duitse dichter en essayist Hans Magnus Enzensberger tijdens een internationale bijeenkomst in de RAI, maart 1978.

Op 24 februari 1979 ontvangt Mulisch uit handen van de toenmalige minister van C.R.M., mevrouw M.H.M.F. (Til) Gardeniers-Berendsen, de P.C. Hooft-prijs 1977. Tijdens de receptie in de Stadsschouwburg in Amsterdam bekijkt zij de medaille, behorend bij de prijs, nog eens aandachtig.
Foto Bert Verhoeff.

Hans van Mierlo (r) en Maarten Biesheuvel feliciteren Mulisch met de P.C. Hooft-prijs. Naast familie en vrienden bevond zich onder de genodigden de ambassadeur van Cuba. De plechtigheid werd besloten met de vertoning van de verfilming van *De grens* (uit *Oude lucht*, 1978), waarin Rijk de Gooijer de hoofdrol vertolkte. De regie was in handen van Bobby Eerhart.
Foto Eddy Posthuma de Boer.

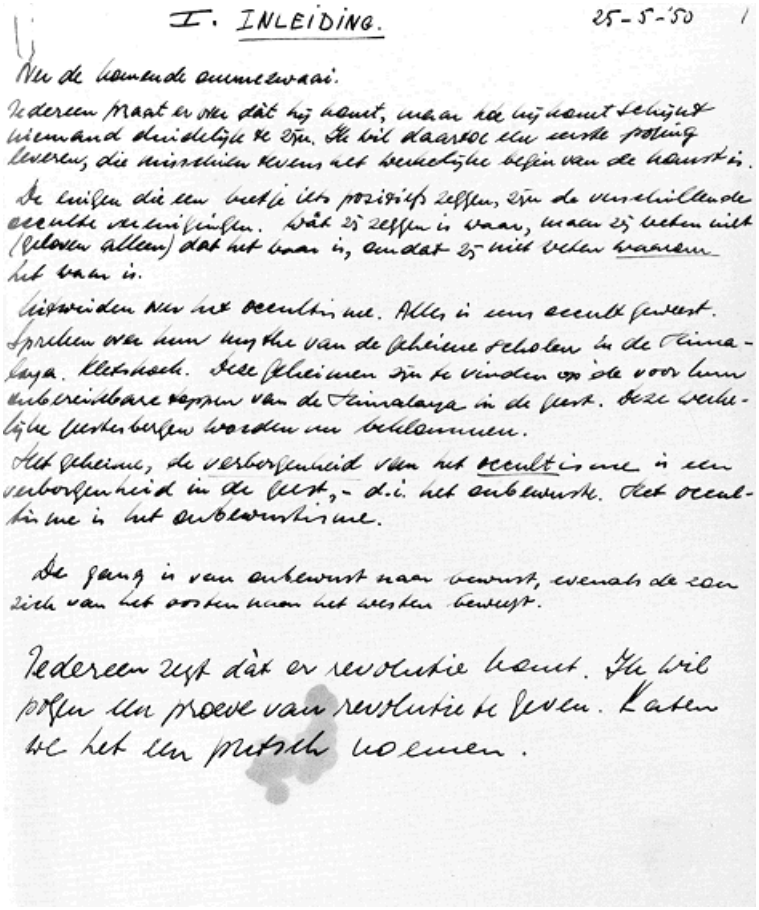

I. INLEIDING. 25-5-'50 1

Over de komende ommekeer.

Iedereen maakt er over dat hij komt, maar als hij komt schijnt niemand duidelijk te zijn. Ik wil daartoe een eerste poging leveren, die misschien kwam het werkelijke begin van de komst is.

De enigen die een beetje iets positiefs zeggen, zijn de verschillende occulte verenigingen. Dat ze zeggen is waar, maar ze weten niet (behalve alleen) dat het waar is, omdat ze niet weten waarom het waar is.

Uitweiden over het occultisme. Alles is eens occult geweest. Spreken over hun mythe van de geheime scholen in de Himalaya. Kletskoek. Deze geheimen zijn te vinden op de voor hun onbereikbare toppen van de Himalaya in de geest. Deze werkelijke geestesbergen worden nu beklommen.

Het geheime, de verborgenheid van het occultisme is een verborgenheid in de geest, - d.i. het onbewuste. Het occultisme is het onbewustisme.

De gang is van onbewust naar bewust, evenals de zon zich van het oosten naar het westen beweegt.

Iedereen zegt dat er revolutie komt. Ik wil poging tot proeve van revolutie te geven. Laten we het een metsch noemen.

In 1980 publiceert Mulisch een omvangrijk filosofisch werk, *De compositie van de wereld*. 'Het is moeilijk te omschrijven wat er in iemand omgaat als hij een programma heeft voltooid, waartoe hij ruim dertig jaar eerder het plan opvatte' (p. 18). De oorsprong van *De compositie* ligt in 1949. Nog tijdens zijn verblijf bij de gnosticus Wim Exel in Amsterdam begon Mulisch aan een boek over de theorieën van een waanzinnige, 'maar toen ik ze begon op te schrijven, vond ik ze eigenlijk helemaal niet zo gek, - integendeel, ik was de waarheid op het spoor!' (*Mijn getijdenboek*, p. 111). Deze aantekeningen zijn gemaakt op 25 mei 1950. 'Uitweiden over het occultisme. Alles is eens occult geweest. Spreken over hun mythe van de geheime scholen in de Himalaya. Kletskoek. Deze geheimen zijn te vinden op de voor hun onbereikbare toppen van de Himalaya in de geest. Deze werkelijke geestesbergen worden nu beklommen.'

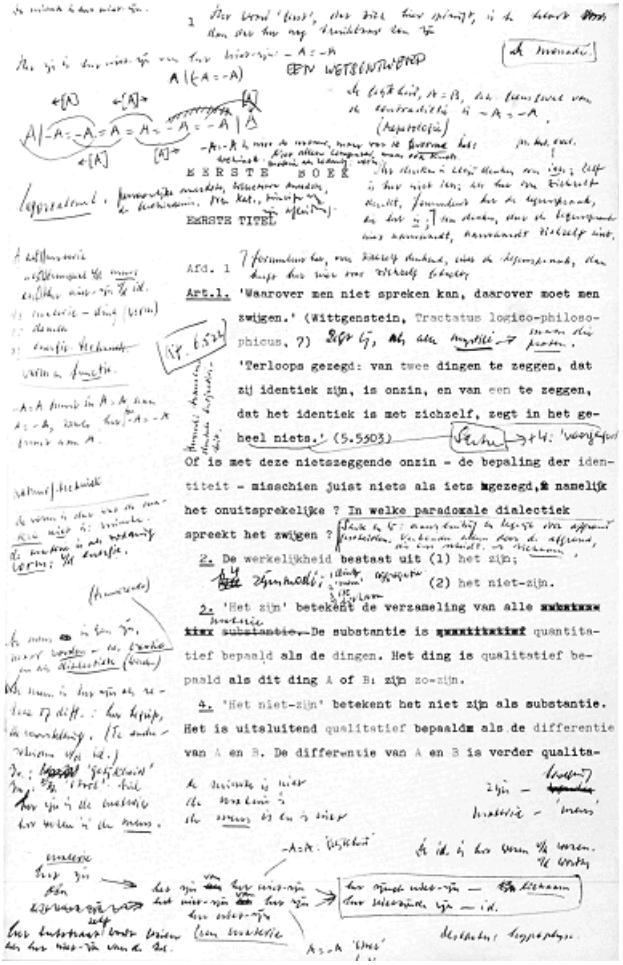

EERSTE BOEK

EERSTE TITEL

Afd. 1

Art.1. 'Waarover men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen.' (Wittgenstein, Tractatus logico-philosophicus, 7)

'Terloops gezegd: van twee dingen te zeggen, dat zij identiek zijn, is onzin, en van een te zeggen, dat het identiek is met zichzelf, zegt in het geheel niets.' (5.5303)

Of is met deze nietszeggende onzin - de bepaling der identiteit - misschien juist niets als iets ~~m~~gezegd, ~~n~~namelijk het onuitsprekelijke ? In welke paradoxale dialectiek spreekt het zwijgen ?

2. De werkelijkheid bestaat uit (1) het zijn;

(2) het niet-zijn.

3. 'Het zijn' betekent de verzameling van alle ~~substanties~~ ~~hiervan~~ substanties. De substantie is ~~quantitatief~~ quantitatief bepaald als de dingen. Het ding is qualitatief bepaald als dit ding A of B: zijn zo-zijn.

4. 'Het niet-zijn' betekent het niet zijn als substantie. Het is uitsluitend qualitatief bepaaldm als de differentie van A en B. De differentie van A en B is verder qualita-

Met tussenpozen van soms meer dan een decennium werkt Mulisch aan *De compositie van de wereld*. Dit typoscript met aantekeningen is geschreven in 1964/65. 'Natuurlijk heeft dat boek iets jongensachtigs, maar dat vind je bij iedere filosoof. Als je Nietzsche leest, dat is ook jongensachtig, Hegel, Plato. In iedere filosoof, behalve in saaie pieten als Popper of zo, zit iets heel geks jongensachtigs, en dat moet ook' (*Bzzlletin* 135, april 1986, p. 9).

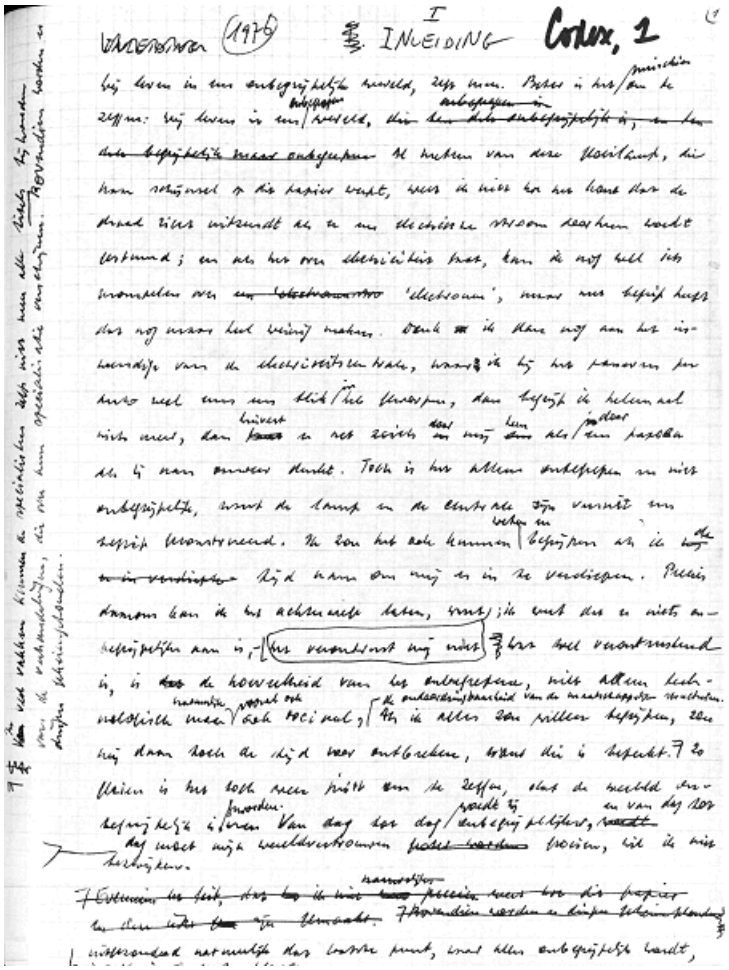

Handschrift uit 1976 van *De compositie van de wereld*. 'Wij leven in een onbegrijpelijke wereld, zegt men. Beter is het misschien om te zeggen: wij leven in een onbegrepen wereld.'

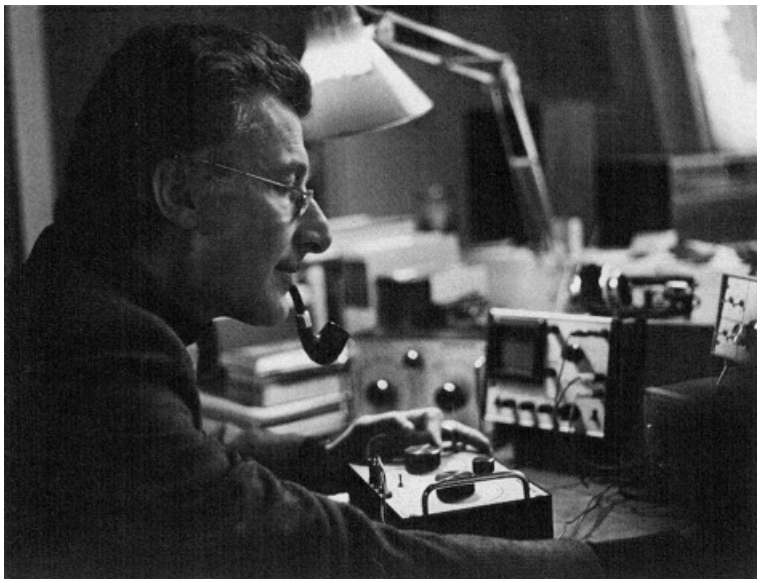

Mulisch werkt aan akoestische experimenten in zijn 'geheime laboratorium'. 'De C en de C1 kunnen in octave relatie tot elkaar staan doordat zij uit elkaar gehouden worden (en tegelijkertijd verbonden) door het tussenliggende geluid. [...] Produceer ik met een sinusgenerator een glissando, dan hoor ik *geen enkele toon*. Een toon wordt veroorzaakt door een trilling met een bepaalde frequentie, maar bij een glissando is de frequentie op geen enkel moment bepaald: zij verkeert in een toestand van verandering, zodat het geluid geen gelegenheid krijgt, tot een toon uit te kristalliseren' (*De compositie van de wereld*, p. 115-116). Achterin het boek zit een grammofoonplaatje waarop de geluidsproef, becommentarieerd door Mulisch, te horen is.
Foto Pot & Partners BV.

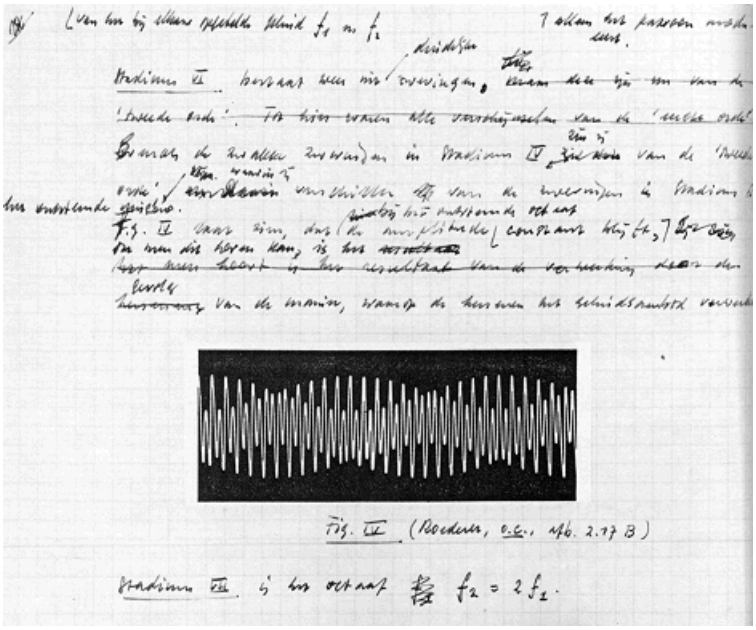

Aantekeningen voor de appendix uit de *Bijlage bij de eerste druk van De compositie van de wereld* (1986). 'Fig. IV laat zien, dat bij het ontstemde octaaf de amplitude van het bij elkaar opgetelde geluid *f*1 en *f*2 constant blijft, alleen het patroon moduleert. Dat men dit "horen" kan is het gevolg van de manier, waarop de hersenen het geluidsaanbod verwerken' (p. 493). De figuur is afkomstig uit *Introduction to the Physics and the Psychophysics of Music* (New York 1973) van Juan G. Roederer.

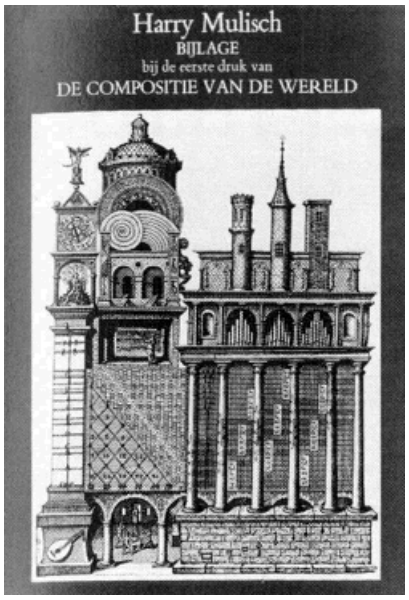

Omslag van de *Bijlage bij de eerste druk van De compositie van de wereld* (1986). Deze *Bijlage* (met appendix, namen- en zakenregister) werd als apart boekje gepubliceerd bij de eerste druk. Bij de tweede druk verscheen de bijlage in dezelfde band.
Omslagillustratie 'The Temple of Music' uit *Utriusque Cosmi Historia* (1618) van Robert Fludd.

Het bestuur van De Bezige Bij, ± 1980. V.l.n.r. Johannes Witteman (directeur BB), Harry Mulisch, Jan Honaut, Cees Buddingh' (voorzitter bestuur), Sjoerd Kuijper, Louis Ferron en Eddy van Vliet. Mulisch nam in 1962 zitting in het bestuur.
Foto Jan van der Weerd.

Vierde decade: 1982-1991
‘Met een dichtbundel of een roman [...] is de tijd overwonnen’ *Grondslagen van de mythologie van het schrijverschap*, p. 42).

Harry Mulisch met teckel Maxim, ± 1980. ‘Wat is het verschil tussen teckels en honden? Ik hou van honden, honden houden ook van mij. Maar een teckel heeft, hoewel zijn schedel helemaal niet zo groot is, zo'n superieure intelligentie, dat hij - als je bijvoorbeeld thuis ruzie hebt met je vrouw - dat weet’ (*De Gids*, december 1990, p. 997).
Foto Pieter Boersma.

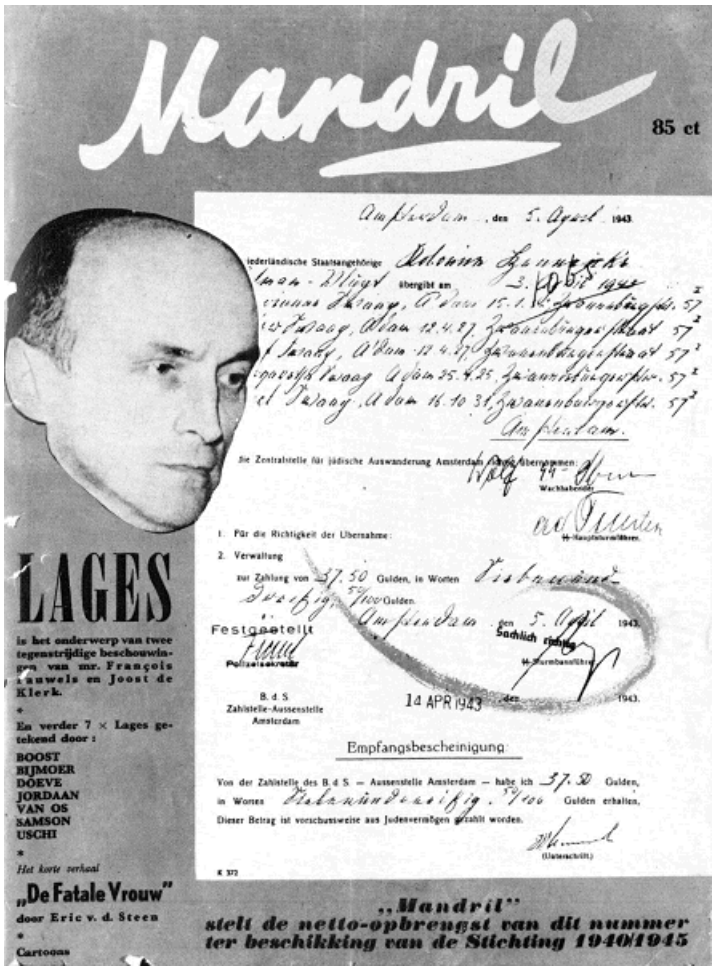

'September-Joctober-en-Nogvember-nummer' (sic) (1952) van het humoristische 'maandblad voor mensen' *Mandril*, uit het bezit van Mulisch. Dit nummer is grotendeels gewijd aan de S.S. Sturmbahnführer en oorlogsmisdadiger Willi P.F. Lages, voor wie in 1952 bij wijze van gratie de hem opgelegde doodstraf veranderd werd in levenslange gevangenisstraf. De zaak Lages keert in het werk van Mulisch enkele malen terug. In 1952 ontleent hij er titel en thema aan voor zijn - nooit verschenen - roman *Gratie voor de doden*. In *De aanslag* (1982) verwerkt Mulisch de vrijlating (op 9 juni 1966) van Willi Lages: de vrijlating brengt woede teweeg bij de oud-verzetsstrijder Cor Takes en is reden tot zelfmoord voor een vriend van Takes uit het verzet. ('Vierde episode 1966 / 5').

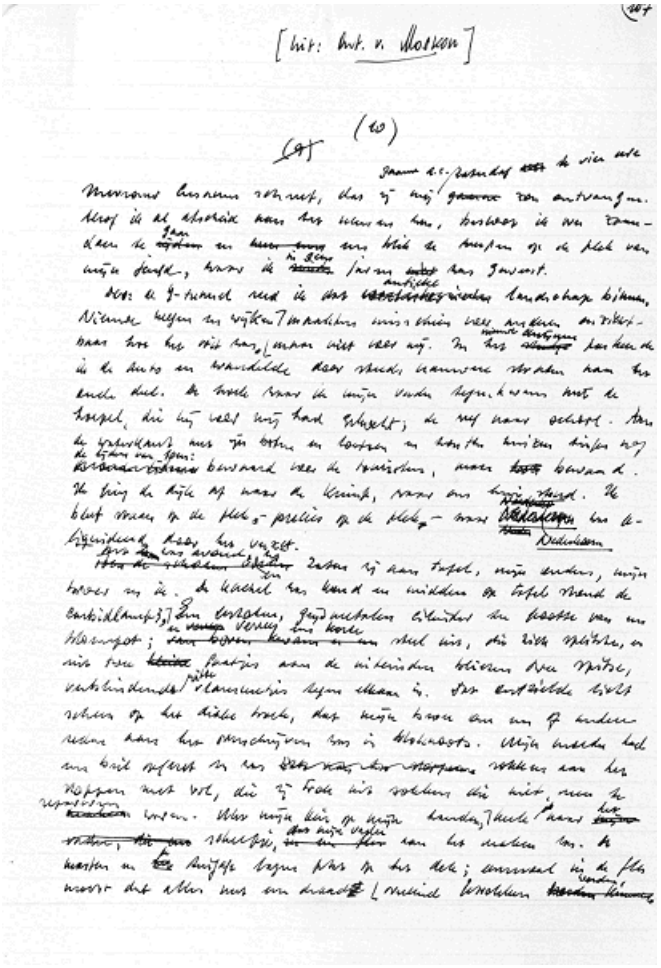

Manuscript van Mulisch' nooit voltooide roman *De ontdekking van Moskou*. Halverwege begint een fragment dat zou uitgroeien tot de roman *De aanslag* (1982): 'Het was avond en wij zaten aan tafel, mijn ouders, mijn broer en ik. De kachel was koud en midden op tafel stond de carbidlamp [...]' Dit fragment is geschreven in 1980. Mulisch werkt dan, met grote tussenpozen, al ongeveer twintig jaar aan *De ontdekking van Moskou*.

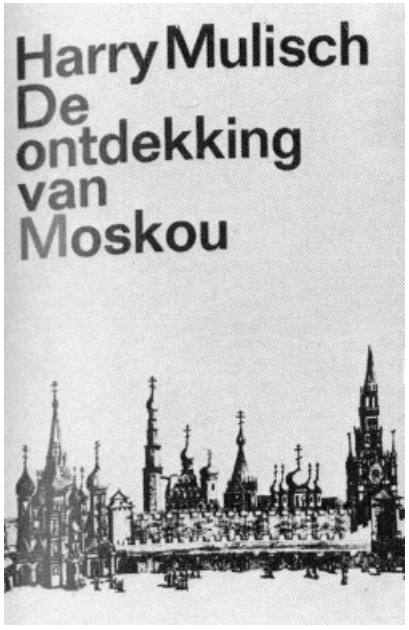

Dummy (1963) van de nooit verschenen roman *De ontdekking van Moskou*. De roman werd in 1963 en 1981 door De Bezige Bij aangekondigd. Een voorpublikatie verscheen in *Randstad* 5, lente 1963. Uit *De ontdekking van Moskou* kwam behalve de roman *De aanslag* (1982) eerder het verhaal 'Paralipomena Orphica' (1970) voort.

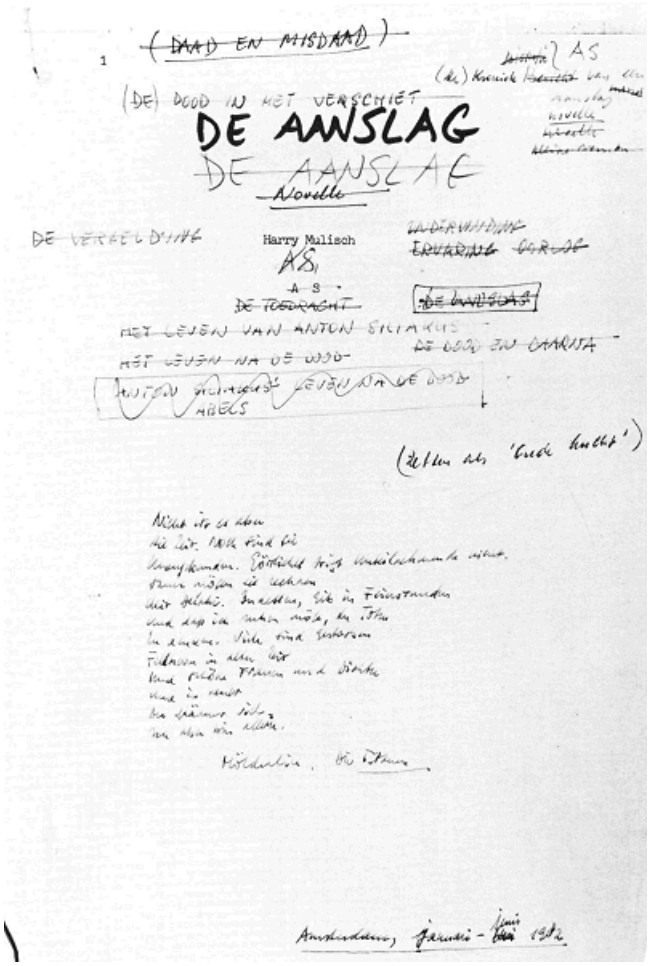

Werktitels voor de roman die later *De aanslag* zou gaan heten. Het motto van Hölderlin is in de roman vervangen door een citaat van Plinius.

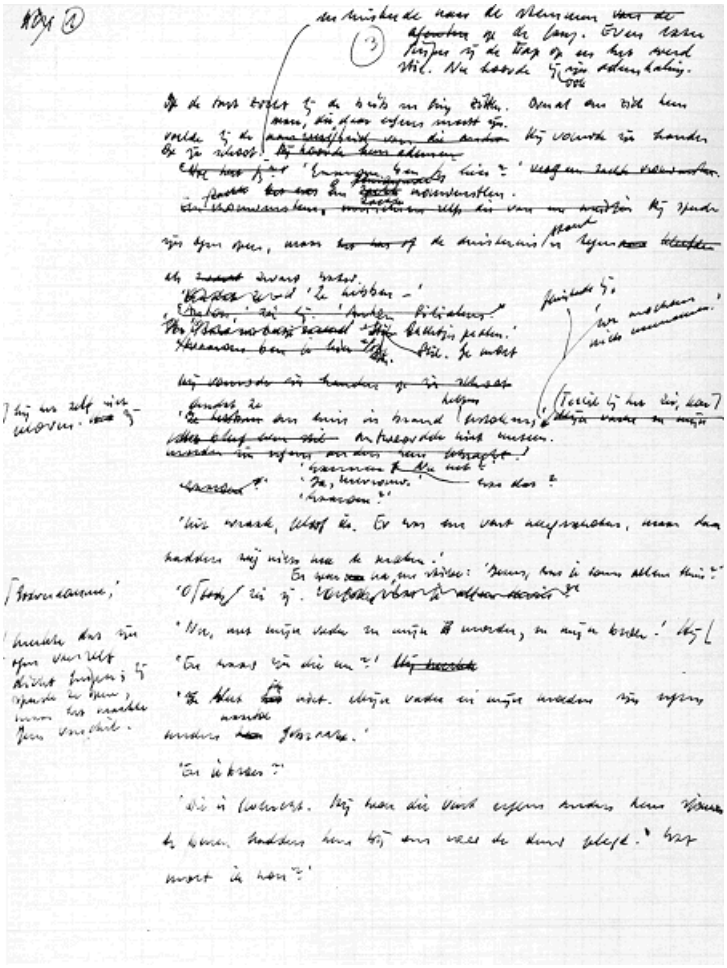

Handschrift van *De aanslag*. In de nacht van de aanslag wordt de twaalfjarige Anton Steenwijk enkele uren in een donkere cel opgesloten bij de gewonde verzetsstrijdster Truus Coster, een personage dat geïnspireerd is door Hannie Schaft.

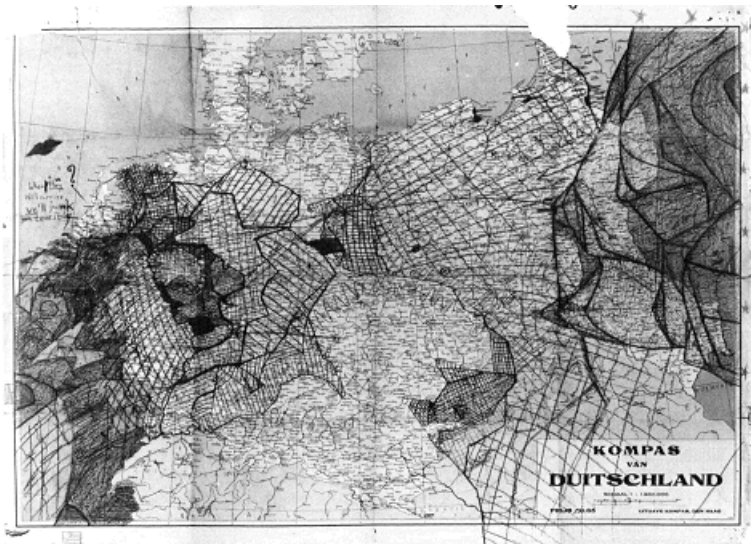

Door Mulisch in de oorlog bijgewerkte kaart, die in *De aanslag* verwerkt is: 'Het geheel had iets van een bunker, een ondergronds hoofdkwartier - vooral ook door de vergeelde, hier en daar ingescheurde kaart, die met plakband aan de muur tegenover de bank was bevestigd. [...] "Kompas van Duitschland" stond in de rechter benedenhoek. Zij was overdekt met rood- en blauwgekleurde vloedgolven, offensieven, die uit Rusland en Frankrijk kwamen opzetten, richting Berlijn, waar zij elkaar ontmoetten. Ongekleurd waren uitsluitend delen van Noorden Midden-Duitsland en West-Nederland. Zijn ogen bleven hangen bij iets op de zee. Op het verbleekte blauw stond de vage, lichtrode afdruk van een mond: een kus, met gestifte lippen er op gedrukt' (p. 189).

Op 21 november 1981 nemen Harry Mulisch en Sjoerdje Woudenberg in Amsterdam deel aan de grootste betoging ooit in Nederland gehouden, tegen de kruisraketten. De 'Laatste episode 1981' uit *De aanslag* is er grotendeels aan gewijd. 'Aangevoerd door een vrouw met een megafoon werden er weer leuzen geyeld, begeleid door geklap in de handen, maar de onversterkte stemmen vielen in het niet. De meeste mensen liepen zwijgend verder, alsof vooraan een kist met een geliefde dode werd gedragen. Overal op de trottoirs stonden toeschouwers en bekeken de voorbijtrekkende stoet. Er heerste verschil tussen hen die liepen en hen die keken, iets kils, dat met oorlog te maken had' (p. 245).

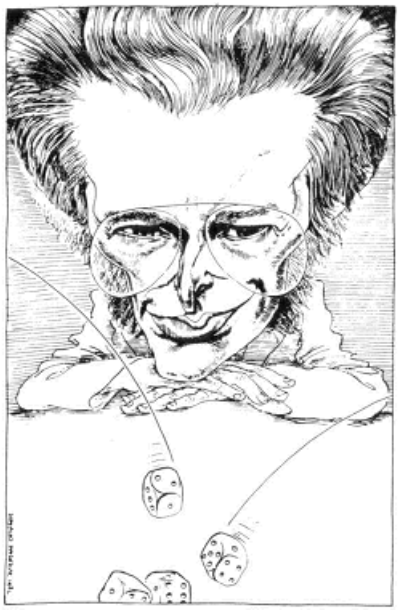

Karikatuur van Harry Mulisch door Siegfried Woldhek. Gepubliceerd in *Vrij Nederland* (9 oktober 1982) bij een recensie van *De aanslag*. De dobbelsteen, symbool van het lot, vormt een van de leidmotieven in *De aanslag*.

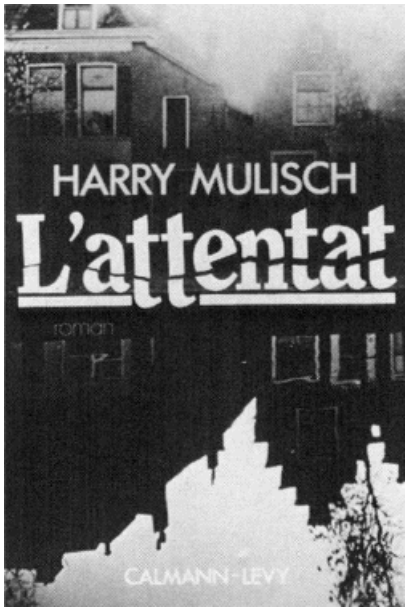

Franse vertaling (Parijs 1984) van *De aanslag* door Philippe Noble.
Omslagfoto Image Bank/ W. Bauer.

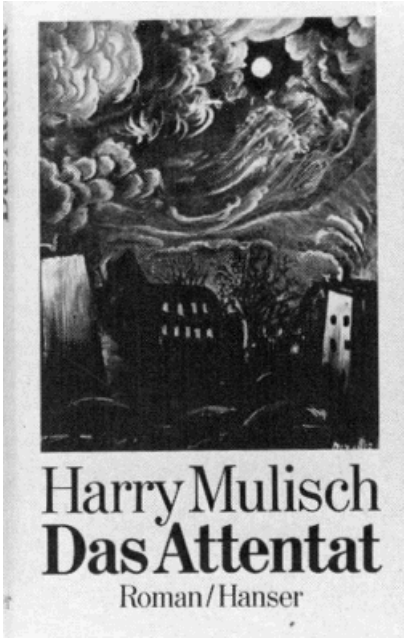

Duitse vertaling (München/ Wenen 1986) van *De aanslag* door Annelen Habers.
Omslagontwerp Klaus Detjen, omslagillustratie ‘Mond über den Häusern’ (1913) door Otto Dix.

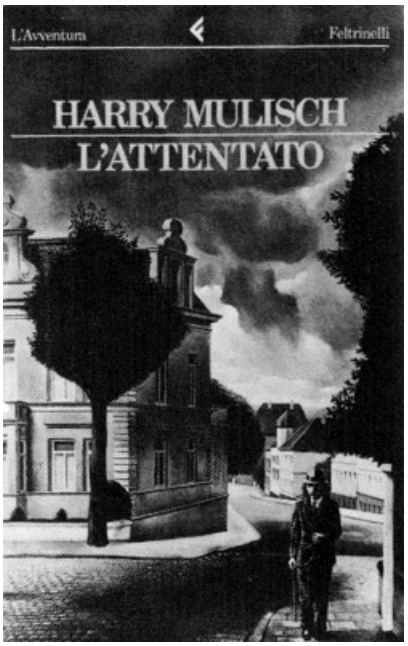

Italiaanse vertaling (Milaan 1986) van *De aanslag* door Gianfranco Groppo.
Omslagontwerp Unimark International, omslagillustratie ‘De jobstijding’ (1932, detail) door A.C. Willink.

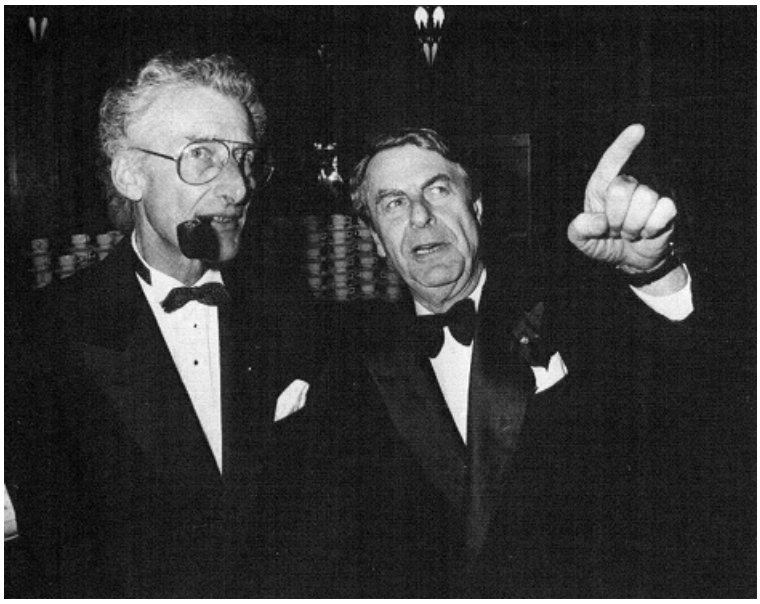

Harry Mulisch (l) en Fons Rademakers bij de wereldpremière van de verfilming van *De aanslag*, 5 februari 1986 in het Amsterdamse theater Tuschinski. Rademakers regisseerde de film. Onder de titel *The assault* werd de film een jaar later in Amerika bekroond met de Golden Globe en een Oscar voor de beste buitenlandse film.
Foto Will Dekkers.

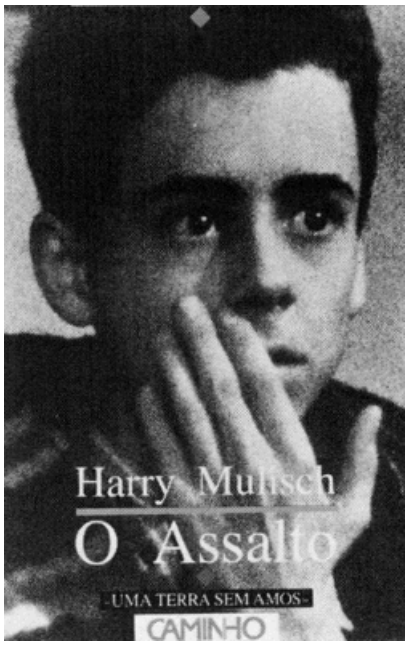

Portugese vertaling (Lissabon 1988) van *De aanslag* door Maria Alice Vila Fabiäo.
Omslag Lígia Pinto, foto van Filmes Lusomundo.

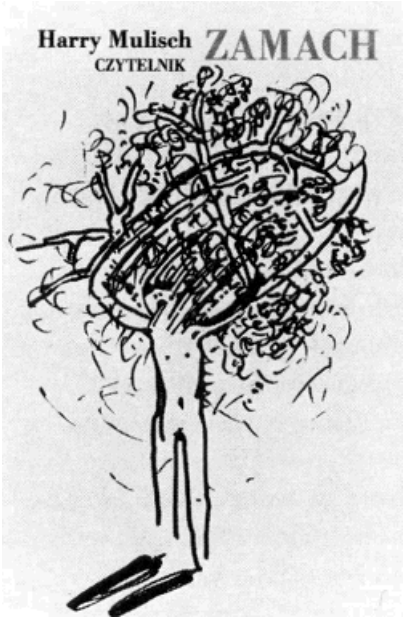

Poolse vertaling (Warschau 1988) van *De aanslag* door Ryszard Pyciak.
Omslag Zbigniew Czarnecki.

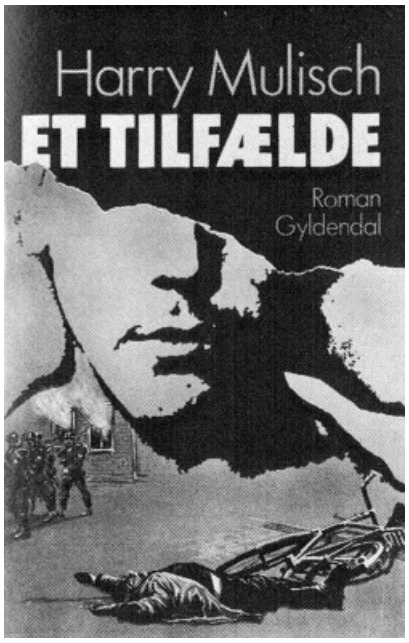

Deense vertaling (Kopenhagen 1986) van *De aanslag* door Birthe Lundsgaard Sørensen.
Omslag Jesper Wetterslev.

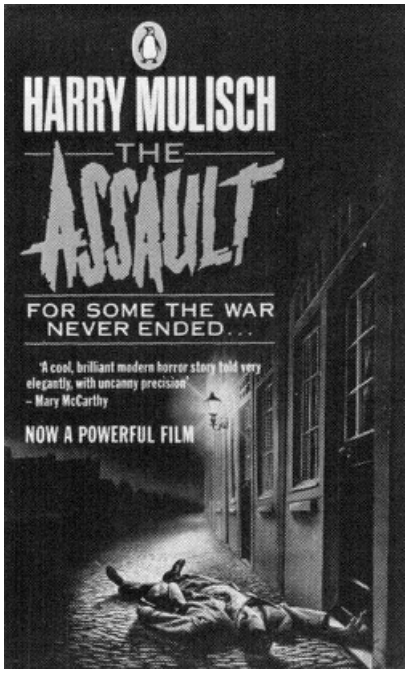

Engelse vertaling (Penguin Books, 1986) door Claire Nicolas White, met een aanbeveling door de bekende Amerikaanse schrijfster Mary McCarthy. De vertaling verscheen in Engeland een jaar eerder als hardcover bij Collins Harvill.
Omslagillustratie Steve Crisp.

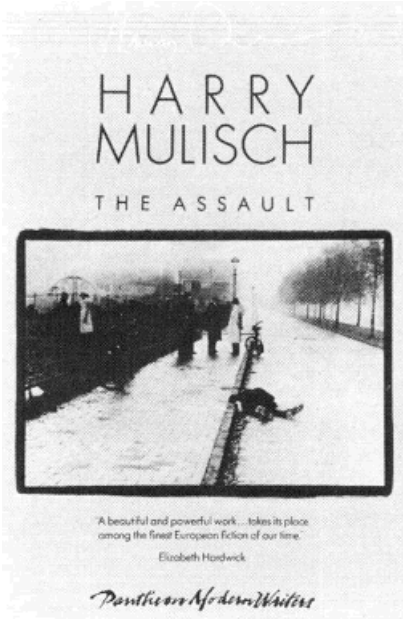
HARRY
MULISCH
THE ASSAULT
'A beautiful and powerful work... takes its place among the finest European fiction of our time.'
Elizabeth Hardwick
Pantheon Modern Writers

Amerikaanse vertaling (Pantheon Books, New York 1986) door Claire Nicolas White. Een jaar eerder verschenen als hardcover.
Omslagontwerp Louise Fili. Foto door Martin de Vries van de collaborerende Nederlandse politieman Fake Krist, die door het verzet op 25 oktober 1944 in Haarlem is neergeschoten.

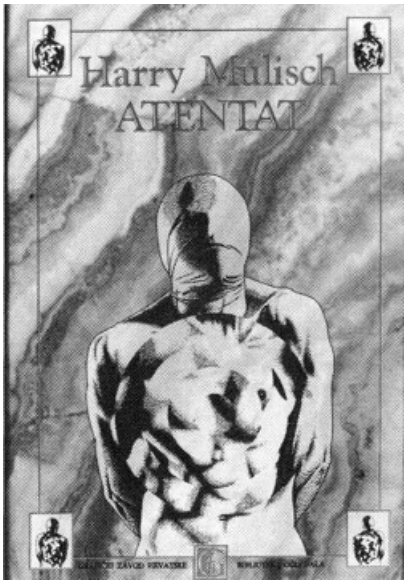

Kroatische vertaling uit het Duits (Zagreb 1987) van *De aanslag* door Marija Katičić-Horvat en Dragutin Horvat.
Omslag Mirko Ilić/Luka Mjeda.

Chinese vertaling (Peking 1988) van *De aanslag* door Shi Huiye en Qi Jingye.
Omslagontwerp Zhang Xiaodong.

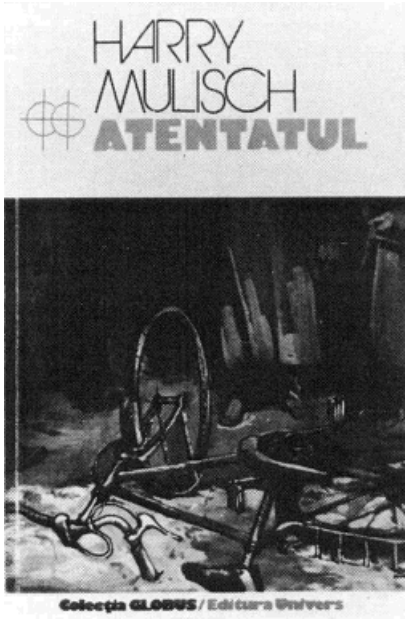

Roemeense vertaling (Boekarest 1988) van *De aanslag* door Ion T. Iancu.
Omslagillustratie Ion Stendl.

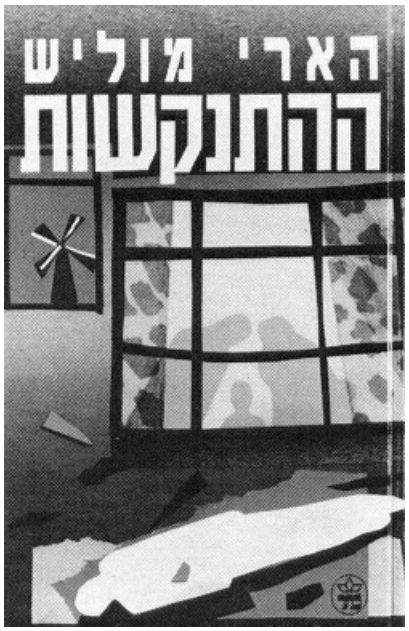

Vertaling uit het Frans in het Ivriet (Jeruzalem 1988) van *De aanslag* door Ada Paldor.
Omslag Yael Peleg-Saranga.

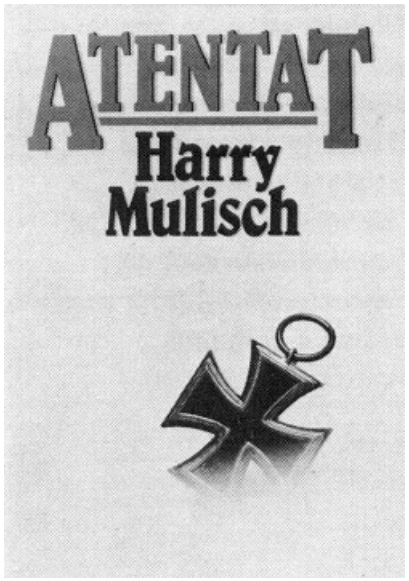

Sloveense vertaling (Ljubljana 1990) van *De aanslag* door Nada Makarovič-Žagar.

Mulisch en Jeroen Henneman signeren de dichtbundel *Opus Gran* (1982) in kunsthandel Verkerke in de Leidsestraat in Amsterdam. '*Opus Gran*, twaalf gedichten en een tekst van Harry Mulisch, ontstond in deze vorm tussen 1974 en 1977. De tekeningen van Jeroen Henneman op het voorplat en de schutbladen zijn gebaseerd op een plattegrond van Gran, die Mulisch van 1949 tot 1952 bijhield, en die in facsimile is afgedrukt op het achterplat. De dertien tekeningen van Henneman in de tekst ontstonden rond de jaarwisseling 1981-82. Hij gebruikte hiervoor de Hardmuth Koh-l-Noor negro 1, 2, 3 en 4-potloden.'
Foto Bas Brüggen.

Mulisch en zijn jongste dochter Frieda (1974) ontmoeten Cees Nooteboom in boekhandel Athenaeum, Amsterdam ± 1982.
Foto Ewoud de Kat.

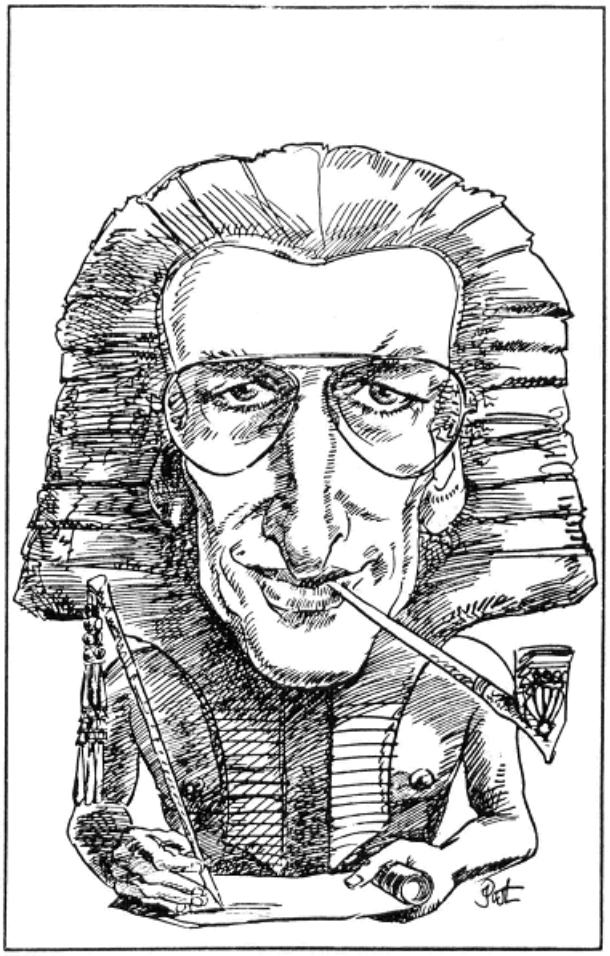

Karikatuur van Mulisch als sfinx door Waldemar Post, verschenen in *de Volkskrant*, 13 januari 1984, bij een recensie over de bundel *Egyptisch* (1983).

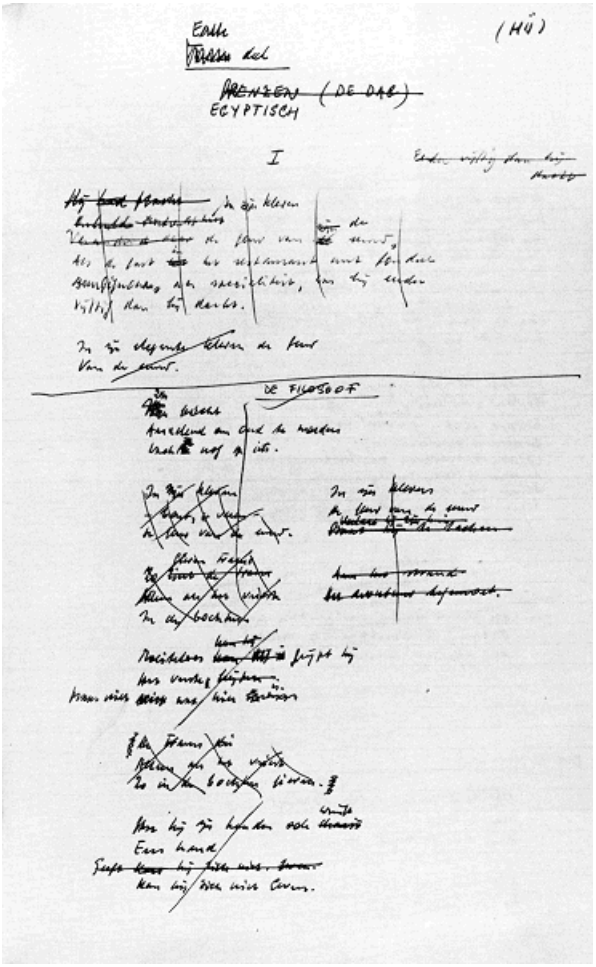

Handschrift van gedichten waarvan alleen de titel bewaard is gebleven voor de bundel *Egyptisch* (1983). In *Egyptisch* zijn de gedichten van *Opus Gran* (waaraan toegevoegd 'Museum I, II en III') zonder illustraties opgenomen. Verder bevat de bundel de delen 'De geboorte', 'Thales van Milete overdenkt de zee' en 'Het uur van de urn'. 'De geboorte' ontstond tussen 1977 en 1983 en werd eerder gepubliceerd in *De Gids* (mei 1983).

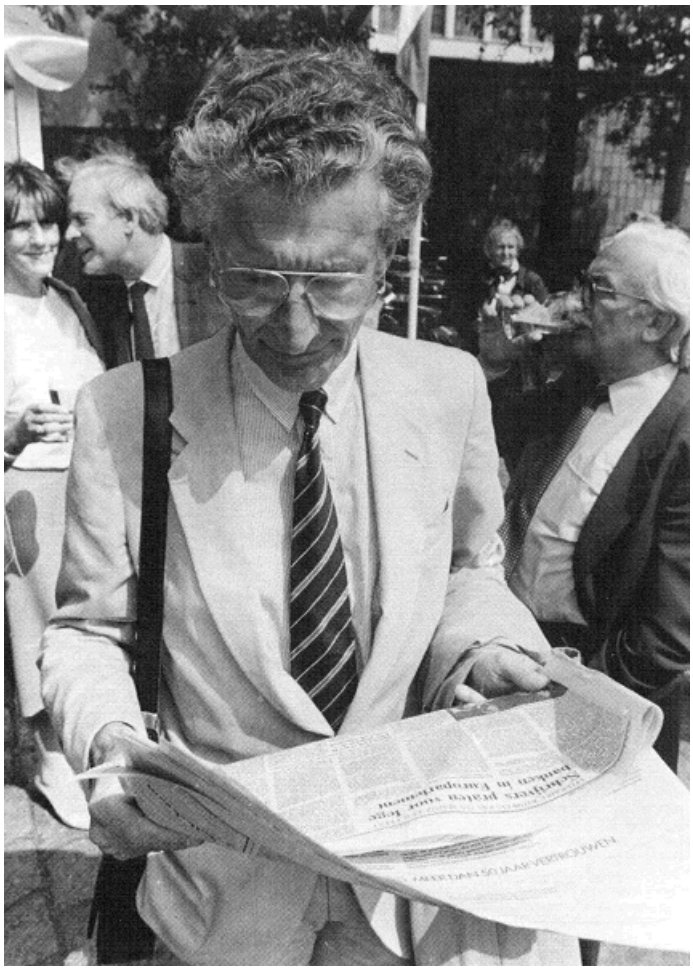

Op 8 juni 1984 gaat, op initiatief van het Duitse kunstcentrum Bahnhof Rolandseck bij Bonn, een vijfdaagse literaire Rijnreis van start op 'Het Narrenschip', van Basel naar Rotterdam. Zeventig Duitse, Franse, Nederlandse en Zwitserse auteurs nemen deel aan de reis. Een afvaardiging van het gezelschap zou in Straatsburg optreden voor de Europarlementariërs, maar die lieten in groten getale verstek gaan. Bij aankomst in Rotterdam, waar de reis eindigde, leest Mulisch het artikel 'Schrijvers praten voor lege banken in Europarlement' in *de Volkskrant*, 12 juni 1984.
Foto De Jong en Van Es.

Op 22 november 1984 presenteert de Amsterdamse tabaks- en sigarenfirma Hajenius aan het Rokin vier nieuwe, door het eigen huis ontwikkelde tabaksmelanges. Prins Bernhard en Harry Mulisch vullen er als kenners hun pijp mee.

Foto Spaarnestad.

Harry Mulisch en Cherry Duyns voor de Acropolis in Athene. In 1985 maakt Cherry Duyns voor de VPRO een documentaire over Mulisch, *Gran. De sporen van een droom*. Samen gaan zij op zoek naar de 'bronnen' van Mulisch' schrijverschap, naar steden en hun geschiedenis die Mulisch geïnspireerd hebben: Berlijn, Neurenberg, Athene, Jeruzalem en Cairo.
Foto VPRO-Persdienst.

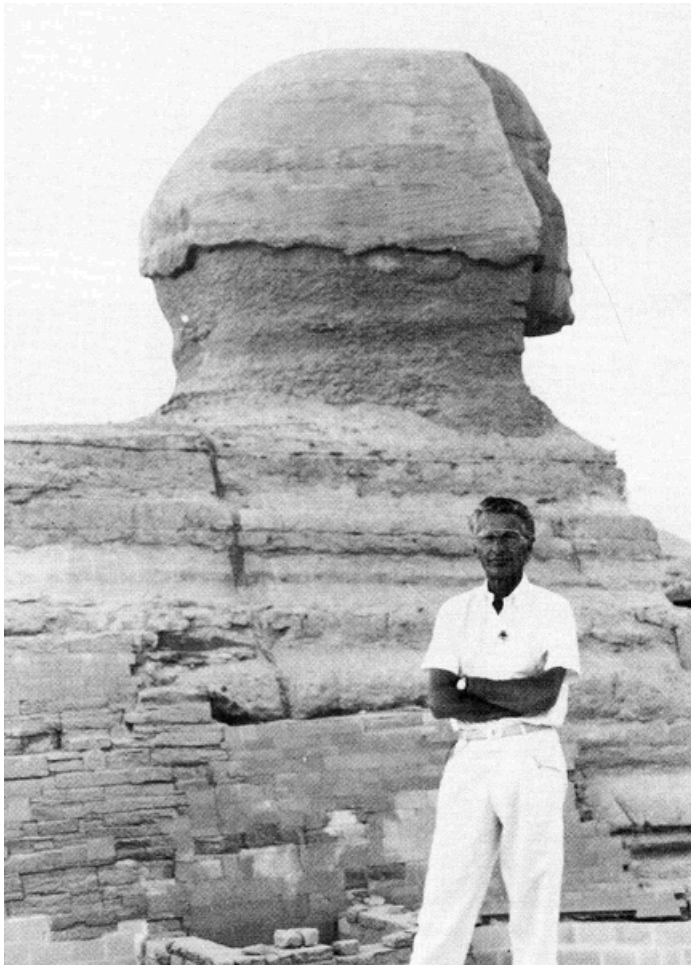

‘Oidipous en de Sphinx’, Mulisch poseert voor een belangrijke inspiratiebron in Egypte. ‘Kijk, dat Parthenon en de Griekse dingen, dat is mooi, schoon, edel, harmonieën, alles is volmaakt, esthetisch. En die piramide en die sfinx daar... [...] Het raadsel dat iedereen voor zichzelf is, dat is natuurlijk wat is de mens. Dat raadsel geeft hij [d.w.z. de sfinx] op. Je kunt van alles uitrekenen en bedenken en onderzoeken wat je bent, laten we zeggen, ken Uzelf. Op een gegeven moment weet je het dan. Maar waarom ben je dan zoals je bent? Die vraag blijft bestaan, ook al weet je wie je bent. Nou, daar begint dus de onderlaag en daar is geen antwoord. Dat is wat de sfinx voor mij vertegenwoordigt. Daar waar de antwoorden ophouden.’ (*Bzzlletin* 135, april 1986, p. 106-108).
Foto VPRO-Persdienst.

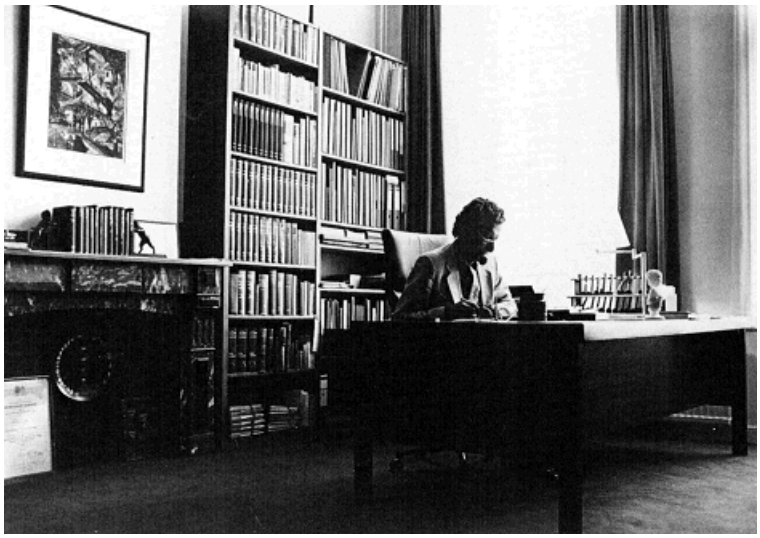

Mulisch aan het werk in zijn studeerkamer, september 1985. 'Na gedurende veertig jaar ontelbare bladzijden te hebben geschreven, is voor mij de schrijverij nog steeds een enigma, dat orphisch verklaard moet worden. Als ik goed bezig ben met schrijven, dan voel ik dat aan een lichte maar onafgebroken opwinding in mijn borst, zoals bij bepaalde spelletjes met een blinddoek, waarbij men aan zijn schouders door de kamer wordt geleid' (*Grondslagen van de mythologie van het schrijverschap*, p. 17).
Foto Carien Folmer.

Mulisch in gesprek met Frans de Rover tijdens een literaire avond in Leuven, maart 1986. Frans de Rover promoveert in 1987 op Mulisch met zijn proefschrift *De weg van het lachen. Over het oeuvre van Harry Mulisch*.
Foto Gerrit Serné.

Ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van *De Gids* overhandigt Mulisch op 19 januari 1987 koningin Beatrix het eerste exemplaar van het jubileumnummer. De feestelijkheden vinden plaats in het Rijksmuseum in Amsterdam. Rechts naast Mulisch Hans van Mierlo.
Foto Anefo.

Karikatuur van de redactie van *De Gids* door Siegfried Woldhek, *Vrij Nederland*, 24 januari 1987. Van boven naar beneden Harry Mulisch, G. van Benthem van den Bergh, Wiel Kusters,

Abram de Swaan en H.B.G. Casimir. Mulisch is van 1965 tot 1991 redacteur geweest van *De Gids*. Momenteel is hij voorzitter van het stichtingsbestuur.

De achterflap van *De pupil* (1987) wordt gesierd door een foto van Mulisch in zwemtenue, zijn blik gericht op de Vesuvius. Anone (= Martin Šimek) maakte bij een recensie van *De pupil* in *De Groene Amsterdammer* van 18 maart 1987 een persiflage op deze foto.

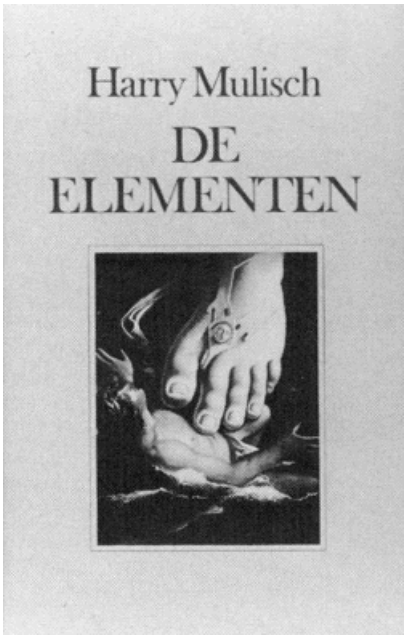

Omslag van *De elementen* (1988). Het boek speelt zich af op het Griekse eiland Kreta, dat Mulisch in 1980 bezocht.
Omslagontwerp Leendert Stofbergen, omslagillustratie ‘Poseidon’ (1984) van Carlo Maria Mariani.

Mulisch en zijn oudste dochter Anna (1971) in gesprek met Hugo Claus op het Boekenbal in de Stadsschouwburg in Amsterdam, 15 maart 1988. Het thema van de avond was -zeer toepasselijk- 'Nederland-Vlaanderen'.
Foto Jan van der Weerd.

Omslag van *Het beeld en de klok* (1989), een autobiografische fantasie over klokken, schaduwen en de letter A. Het boek is opgedragen 'aan de nagedachtenis van Hein Donner, mijn aartsvriend.' Donner overleed in 1988.
Omslagontwerp Leendert Stofbergen. De fotocollage toont het standbeeld van Laurens Janszoon Coster voor de St. Bavo in Haarlem, op de achtergrond een wereldkaart die is ingedeeld in tijdzones.

Mulisch leest voor op de eerste BulkBoek's Dag van de Literatuur in het Congresgebouw in Den Haag, 1 maart 1989. Zesduizend middelbare scholieren uit Nederland en Vlaanderen kregen de kans om samen met bekende auteurs workshops, lezingen en forumdiscussies bij te wonen. Vragen van scholieren werden door Mulisch serieus beantwoord: 'Ik heb ergens gelezen over uw verwaandheid en ik kwam het ook tegen in uw boeken. Klopt dat? Is die verwaandheid echt of gespeeld?' 'Die is echt.'
Foto Gerrit Serné.

Mulisch (l) op de televisie in de Duitse talkshow 'Freitagnacht', die op 6 april 1990 werd uitgezonden. Een van de andere gasten was de voormalige Oostduitse politicus Hans Modrow (midden foto). Het gespreksthema was '... en wat zeggen onze buren ervan?'

Vijfde decade: 1992-
‘Verdere expedities’
(Handschrift van *De ontdekking van de hemel*).

De beeldhouwer Lancelot Samson werkt aan het gelauwerde hoofd van Mulisch die moreel wordt bijgestaan door echtgenote Sjoerdje Woudenberg en teckel Julius van Preußen, september 1991.
Foto Astrid Sillem.

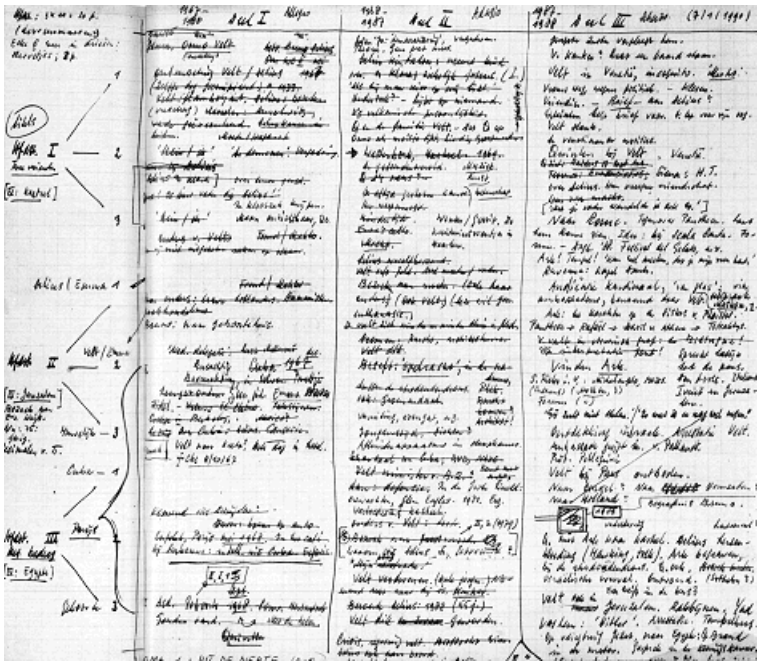

Schema van Mulisch' nieuwste roman *De ontdekking van de hemel* (1992), opgesteld op 7 januari 1990. Het boek is hier in drie delen verdeeld. Oude thema's als Auschwitz, Che Guevara en mei 1968 duiken weer op, maar ook nieuwe thema's als de vervuiling en het gat in de ozonlaag komen aan de orde.

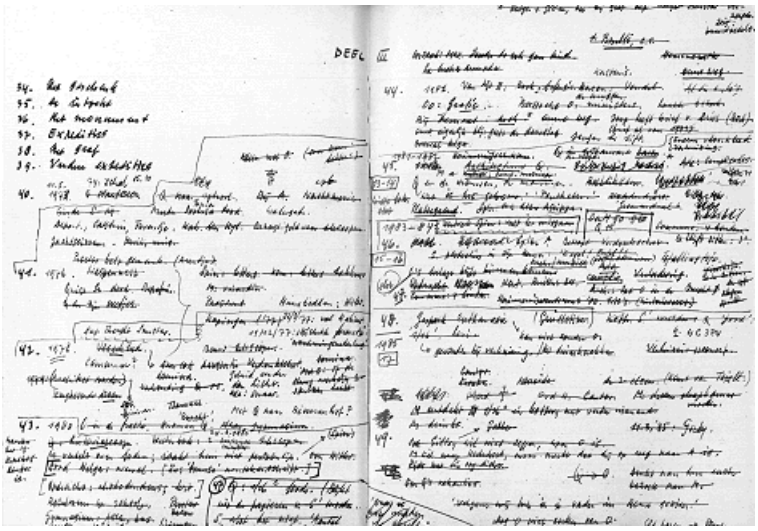

Bij pag. 90/91

Schema van deel III van *De ontdekking van de hemel* (1992), hoofdstuk 34 tot 49. Het boek zal vijfenzestig hoofdstukken gaan tellen, overeenkomstig de leeftijd van Mulisch in 1992.

Bio- en bibliografische gegevens
‘Ik beschouw mijn levensloop als een bron van inzicht, een *fons vitae*, en zo zou iedereen tegenover zijn verleden moeten staan’ (*Mijn getijdenboek*, p. 100).

1927	Harry Kurt Victor Mulisch wordt geboren op 29 juli in Haarlem. Zijn ouders zijn Karl Victor Kurt Mulisch (geboren 1892 in Gablonz, Oostenrijk-Hangarije) en Alice Schwarz (geboren 1908 in Antwerpen). Zijn vader werkt op een bank. In het ouderlijk huis aan het Westerhoutpark 16 zorgt Frieda Falk (geboren 1891 in het voormalige Duitse Posen) voorde huishouding.
1931	Mulisch reist met Frieda naar Berlijn en verdwaalt in de Tiergarten. '*Als* mijn schrijverschap ergens in de tijd een oorzaak heeft, dan ligt zij daar' (*Mijn getijdenboek*, p. 45).
1933	Mulisch gaat eerst naar een particuliere school, de 'Haarlemsche Schoolvereeniging' met kleine klassen, maar die wordt al gauw opgeheven. Daarna gaat hij naar de openbare 'School 17' in de Wilhelminastraat. De crisisjaren hebben ook hun invloed ap de familie Mulisch, ze moeten verhuizen naar een kleinere woning, Voorhoutstraat 12.
1935	Mulisch schrijft zijn eerste verhaal 'De pottebaker' (sic).
1936	De ouders van Mulisch gaan scheiden. Hij blijft bij zijn vader wonen. Zijn moeder verhuist naar Amsterdam. Op school gaat het niet zo goed, hij blijft een jaar zitten.
1937	Het tweede verhaal van Mulisch 'Hoe Jan genezen werd' wordt door hem opgestuurd naar het kinderweekblad *Doe mee*. Het wordt geweigerd. Achtentwintig jaar later wordt het verhaal gepubliceerd in *Barbarber* (mei 1965). De jonge Mulisch is bovenmatig geïnteresseerd in alchemie, naar het voorbeeld van de held uit één van zijn favoriete jongensboeken *De ongelooflijke avonturen van Bram Vingerling* (1927) door Leonard Roggeveen.

1938	Er vindt wederom een verhuizing plaats naar een goedkopere woning, Spaarnzichtlaan 23 in Heemstede.
1940	Mulisch gaat naar het Christelijk Lyceum. In de oorlogsjaren is Mulisch' vader directeur personeelszaken bij Lippmann-Rosenthal & Co, het bankiershuis dat verplicht ingeleverde joodse bezittingen ‘beheerde’. In die functie kan hij zijn joodse ex-echtgenote en zijn zoon uit Duitse handen houden.
1941	De vader van Mulisch koopt een grotere woning aan de Anna van Burenlaan 47. Mulisch zal er tot 4 november 1955 wonen. ‘In dat huis is het allemaal gebeurd. Daar beleefde ik de oorlog. Daar schreef ik mijn eerste verhalen en romans. Daar ging ik voor het eerst met een meisje naar bed’ (*Mijn getijdenboek*, p. 62).
1944	Mulisch zakt voor zijn overgangsexamen (de dag na D-day) en verlaat de middelbare school voorgoed.
1945	Artistieke neigingen beginnen de kop op te steken. Mulisch maakt symbolistische tekeningen en moralistische gedichten. Vader Mulisch moet voor drie jaar naar een interneringskamp.
1946	Mulisch wordt afgekeurd voor militaire dienst.
1947	In *Elseviers Weekblad* verschijnt op 8 februari het debuut ‘De kamer’ van H.K.V. Mulivsch (sic). Verder schrijft hij de novelle *Tussen hamer en aambeeld* (waarvan de titel verzonnen is door Mulisch senior) en speelt hij in een aantal toneelstukken, waaronder *Het eeuwige monster* (8 mei 1947) bij de Haarlemse Toneelvereniging ‘Door Inspanning Uitspanning’. ‘Uit dit goedaardige haarlemse milieu werd ik weggerukt door een demonische figuur uit Amsterdam, gnosticus van beroep, Wim Exel geheten, over wie ik in *Voer voor psychologen* en *Het seksuele bolwerk* uitvoerig heb bericht’ (*Mijn getijdenboek*, p. 107).

1948	Mulisch heeft voor het eerst en het laatst een baantje als typist bij de instelling Pro Senectute in Amsterdam, die tehuizen voor ouden van dagen exploiteert. Langer dan vier weken houdt hij het niet uit.
1949	Mulisch begint aan *archibald strohalm*.
1951	Mulisch wordt lid van de in 1949 in Haarlem opgerichte sociëteit ‘Teisterbant’. Hij raakt bevriend met Godfried Bomans, Anton Heyboer en Kees Verwey. Op 24 november wordt het manuscript van *archibald strohalm* bekroond met de Reina Prinsen Geerligs-prijs. Mulisch' moeder emigreert naar de Verenigde Staten (San Francisco) en wordt Amerikaans staatsburger.

1952	De dichter Ed. Hoornik introduceert Mulisch op de literaire avonden in het huis van mevrouw Coos Frielink. Vanaf 26 januari is hij een regelmatige gast in het huis aan de Valeriusstraat in Amsterdam. Hij ontmoet er voor het eerst tijdgenoten als Hans Andreus, Remco Campert, Gerrit Kouwenaar, Lucebert en Simon Vinkenoog. Van 1952 tot 1959 schrijft Mulisch incidenteel literaire recensies en publiceert hij in *De Groene Amsterdammer, Haarlems Dagblad* en *Het Parool*. Publikatie van de novelle *Tussen hamer en aambeeld* (De Arbeiderspers) en de roman *archibald strohalm*. De boeken van Mulisch verschijnen bij Uitgeverij De Bezige Bij in Amsterdam, tenzij anders vermeld.
1953	Publikatie van *Chantage op het leven*, een bundel met twee novellen, getiteld ‘Chantage op het leven’ en ‘Oneindelijke aankomst’.
1954	In het *Haarlems Dagblad* verschijnt van 9 oktober tot en met 22 november dagelijks een feuilleton ‘Achter wallen en poorten’, een bewerking van een toneelstuk van Jan van Dam, door A. Zwart (= Harry Mulisch). Publikatie van de roman *De diamant. Een voorbeeldige geschiedenis* (geïllustreerd door Lotte Ruting). *De diamant* is vertaald in het Duits (Hamburg 1961), Roemeens (Boekarest 1978) en Bahasa Indonesia (Bandung 1983).
1955	Mulisch verlaat het vaderlijk huis en gaat wonen aan het Staten Bolwerk 2 in Haarlem. Hij maakt een reis naar Wenen en bezoekt voor het eerst Italië. Publikatie van een verhalenbundel *Het mirakel. Episodes van troost en liederlijkheid uit het leven van de heer Tiennoppen* (De Arbeiderspers), merendeels eerder verschenen in diverse kranten en tijdschriften, en de novelle *De sprong der paarden & de zoete zee* (De Beuk). *De*

sprong der paarden & de zoete zee is vertaald in het Zweeds (Stockholm 1969), Amerikaans (New York 1973), Pools (Warschau 1975) en Duits (Tübingen/Basel 1979).

1956 De huishoudster Frieda Falk overlijdt. Mulisch reist naar Roemenië en de DDR; hij bezoekt Weimar en Dresden. Laatstgenoemde stad speelt een belangrijke rol-in *Het stenen bruidsbed*. Publikatie van *Het zwarte licht. Kleine roman. Het zwarte licht* is vertaald in het Duits (Hamburg 1962) en Pools (Warschau 1976).

1957 De vader van Mulisch overlijdt. Voor *Het zwarte licht* (1956) ontvangt hij op 6 april de Bijenkorf Literatuur-prijs. Publikatie van de novellenbundel *De versierde mens*.

1958 Mulisch verhuist naar de Leidsekade 103-104 in Amsterdam. In januari ontmoet hij de grootmeester schaken Jan Hein Donner in het huis van Ed. Hoornik. Ze gaan de eerste weken van hun vriendschap erg veel met elkaar om, wat hen de honende epitheta ‘de neus en de reus’ oplevert. Op 12 februari krijgen Harry Mulisch en Cees Nooteboom de Anne Frank-prijs (1957), die voor het eerst wordt uitgereikt aan jonge veelbelovende auteurs. Hij wordt in september redacteur van het tijdschrift *Podium* en blijft dat tot januari 1960. Publikatie van een aforismenbundel *Manifesten*.

1959 Mulisch neemt deel aan een congres over avant-gardetoneel onder voorzitterschap van Ionesco in Helsinki en houdt vakantie op Ibiza. In juni introduceert hij, naar Amerikaans voorbeeld, de paperback of reuzenpocket bij De Bezige Bij. Publikatie van *Het stenen bruidsbed* als de eerste Literaire Reuzen-pocket. De serie wordt een enorm succes. *Het stenen bruidsbed* werd geschreven in opdracht van de ministervan O.K. & W. en is vertaald in het Duits (Hamburg 1960),

	Noors (Oslo 1961), Engels (Londen 1962), Spaans (Barcelona 1963; verkorte versie, met weglating van passages met een enigszins erotisch karakter), Slowaaks (Bratislava 1968), Ivriet (z.p. 1983) en Frans (Parijs 1985).
1960	Mulisch bezoekt voor het eerst Venetië. In de komende jaren volgt een groot aantal reizen door Italië, o.a. naar Siena. Publikatie van het toneelstuk *Tanchelijn. Kroniek van een ketter. Geen historisch toneelstuk in vijf bedrijven*, dat Mulisch in september/oktober 1958 schrijft in opdracht van de gemeente Amsterdam. De première van het toneelstuk vindt plaats op 27 februari 1960 in de Stadsschouwburg van Amsterdam. Mulisch' moeder komt voor de gelegenheid naar Nederland. Tevens publikatie en opvoering van de avant-gardistische eenakter *De knop*, waarvan de opvoering in het Paleis voor Schone Kunsten in Brussel tot vechtpartijen leidt.

1961 In januari wordt Mulisch' toneelstuk *Tanchelijn* bekroond met de Visser Neerlandia-prijs 1960. Hij reist als verslaggever voor *Elseviers Weekblad* tweemaal naar Israël voor het proces Eichmann. Van 1 april tot 2 december verschijnen in *Elseviers Weekblad* zeventien artikelen over het proces Eichmann. In de herfst van '61 verschijnt het eerste nummer van het driemaandelijks tijdschrift *Randstad*. De redactie wordt gevormd door Hugo Claus, Ivo Michiels, Harry Mulisch en Simon Vinkenoog. In 1969 verschijnt het dertiende en laatste nummer van *Randstad*. Mulisch blijft tot het eind verbonden aan de redactie. Op 7 november wordt door de Algemene Bond van Leesbibliotheekhouders de Athos-prijs uitgereikt aan Mulisch voor zijn gehele oeuvre. Publikatie van *Voer voor psychologen*. Mulisch parodieert de folders van de Bescherming Burgerbevolking (die in het najaar van '61 bij de Nederlandse burgers in de bus vallen) en publiceert *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de Jongste Dag*.

1962 Mulisch krijgt in België de Cultuurprijs van Vilvoorde. De prijs wordt toegekend aan auteurs ‘die de waarheid durven schrijven; die eerlijkheid boven virtuositeit stellen’. Op 30 november neemt Mulisch zitting in het bestuur van De Bezige Bij. Publikatie van *De zaak 40/61. Een reportage*, over het proces Eichmann. Voor dit boek reist Mulisch niet alleen naar Israël, maar ook naar Berlijn, Auschwitz en Maidanek. Het boek is vertaald in het Duits (Keulen 1963).

1963 *De zaak 40/61* wordt bekroond met de Vijverberg-prijs. In het vijfde nummer van *Randstad* (lente '63) verschijnt een voorpublikatie van de roman *De*

ontdekking van Moskou. Het boek is nooit verschenen. Wel is het nog een keer aangekondigd in een prospectus van De Bezige Bij in 1981. Uiteindelijk is een deel van het manuscript verwerkt in *De aanslag* (1982).

1964 Onder redactie van Joris van den Berg, Han Lammers en Harry Mulisch verschijnt *Pays Bah. Zo is het*, 'een polemische beschrijving van wat tussen zaterdag 4 en maandag 13 januari 1964 in Nederland werd gezegd en geschreven naar aanleiding van het tv-programma *Zo is het toevallig ook nog 's een keer*', in het bijzonder naar aanleiding van een uitzending over de verafgoding van de televisie die als godslasterlijk werd ervaren. Bibliofiele publikatie van een voordracht *Geen combinatie 2. Toespraak van Harry Mulisch, gehouden op 28 februari 1964 op de gala-avond van de Schrikkel-Boekenweek*.

1965 Mulisch wordt in januari redacteur van *De Gids*. Andere redacteuren zijn W.L. Brugsma, Ed. Hoornik, Han Lammers, Anton Constandse, Sybren R. de Groot en A. de Froe. Op 20 mei wordt hij in de RAI uitgeroepen tot de best geklede auteur van 1965.

1966 Mulisch maakt een reis om de wereld: India, Thailand, Japan en Amerika. Publikatie van *Bericht aan de rattenkoning*, over provo en de recente geschiedenis van Amsterdam. Een fragment uit het boek is door Elisabeth Eybers in het Engels vertaald (Amsterdam 1967). Gerard Reve noemt Mulisch na verschijning van dit boek een 'gemotoriseerde relletjesvoyeur'. Mulisch rijdt in die jaren in een groene Harald Triumph door Amsterdam.

1967 Op 13 juni wordt in de Brakke Grond in Amsterdam door de toneelgroep Studio *Een doorn in het oog* opgevoerd, 'iets dat het midden houdt tussen een l-akter en een kabaretnummer' (*Wenken voor de Jongste Dag*, p. 312). Mulisch brengt in

	de zomer zijn eerste bezoek aan Cuba. Publikatie van de verzamelbundel *Wenken voor de Jongste Dag* (waarin o.a. opgenomen: 'De knop', 'Het narrenschip' en 'Anekdoten rondom de dood').
1968	Mulisch brengt in januari een tweede bezoek aan het suikereiland Cuba. Na zijn terugkeer in Nederland richt hij, samen met Jan Hein Donner, de politicus Han Lammers, de componist Peter Schat en de econoom prof. dr. L.J. Zimmerman, het Comité van Solidariteit met Cuba op. In mei - tijdens de studentenopstand - bezoekt hij Parijs. Mulisch doet van dit bezoek gedeeltelijk verslag in *De toekomst van gisteren* (1972). Als gast van de Nederlandse delegatie gaat hij naar het communistische Wereldjeugdfestival in Sofia. In een bewerking van Dimitri Frenkel Frank wordt *De knop* (1960) uitgezonden op de televisie. Publikatie van *Het woord bij de daad. Getuigenis van de revolutie op Cuba*.
1969	Derde bezoek aan Cuba. Ook reist Mulisch naar Zwitserland waar hij Weinreb op zijn onderduikadres

bezoekt. Een verslag van dit bezoek is opgenomen in de ‘Katalogus’ in *De verteller verteld* (1971). Mulisch schrijft in samenwerking met de auteur Hugo Claus en de componisten Louis Andriessen, Reinbert de Leeuw, Misha Mengelberg, Peter Schat en Jan van Vlijmen de totaalopera *Reconstructie. Een moraliteit*. Het tekstboek bij de grammofoonplaten is vertaald in het Engels (z.p. 1969). Een deel van de samenwerking vond in 1968 plaats in een trappistenklooster (abdij Sion) bij Deventer, waar de heren een aantal dagen in retraîte gingen. Publikatie van *Israël is zelf een mens. Onzakelijke notities uit de zaak 40/61* (Bert Bakker) en *De voorspelling van het heden* (Motion), dat een fragment bevat uit *De toekomst van gisteren* (1972).

1970

In mei neemt Mulisch deel aan de manifestatie ‘Schrijvers voor Vietnam’ in het Amsterdamse theater Frascati, waar hij zijn ‘Meningen in marstempo’ voordraagt. Hij is een van de initiatiefnemers van ‘Het auteurstheater’ samen met Ellen Vogel, Lodewijk de Boer, Krijn ter Braak, Hugo Claus, Reinbert de Leeuw, Cees Nooteboom, Fons Rademakers en Dimitri Frenkel Frank. Het is de bedoeling de Nederlandse toneelwereld totaal te vernieuwen. De twee belangrijkste punten uit het gepubliceerde manifest, *Het auteurstheater. Plan voor een Amsterdams Toneelgezelschap*, zijn: uitsluitend nieuwe Nederlandse produkties en collectiviteit als werkmethode. Het collectief wordt binnen een jaar ontbonden. Mulisch bezoekt de BRD en de DDR voor *De toekomst van gisteren*, een verhandeling over een gelijknamige roman die nooit geschreven werd en waaraan Mulisch al in 1962 begon. De ‘Notenkrakers’ (Reinbert de Leeuw, Peter Schat en een aantal andere

musici en sympathisanten, waaronder Mulisch) houden op 26 januari uit protest tegen de geringe aandacht voor Nederlandse componisten een half uur lang het Concertgebouw bezet. Publikatie van de roman *De verteller* en de verzamelbundel *Paralipomena orphica*. Fragmenten uit *De verteller* zijn onder de titel 'De zegelbewaarders' incidenteel verschenen in *De Gids* en *Avenue* (tussen 1963-1970).

1971 Mulisch wordt op 27 september vader van dochter Anna, genoemd naar de dochter van Freud. Hij trouwt op 3 december met de drieëntwintigjarige tekenares Sjoerdje Woudenberg, die o.a. de collage voor het omslag van *De verteller* maakte. Voor *De toekomst van gisteren* bezoekt Mulisch Albert Speer in Heidelberg en de Wagner Festspiele in Bayreuth. Publikatie van *De verteller verteld. Kommentaar Katalogus Kuriosa en een Katastrofestuk* en de brochure *Over de affaire Padilla. Nawoord bij Het woord bij de daad*.

1972 Tijdens het Holland Festival gaat op 16 juni in de Stadsschouwburg in Amsterdam Mulisch' toneelstuk *Oidipous Oidipous* in première. De regie is in handen van Lodewijk de Boer. Publikatie van een brochure over de Nederlandse spelling *Soep lepelen met een vork. Tegen de spellinghervormers*. Tevens publikatie van *Oidipous Oidipous* en van *De toekomst van gisteren. Protokol van een schrijverij*.

1973 Tijdens een vakantie volgt Mulisch per auto de sporen van de vijftiende-eeuwse kardinaal Nicolaus Cusanus: Bernkastel-Kues, Innsbruck, Bolzano, Andraz, Rome, Orvieto, Todi. Hij wordt lid van de Cusanus Gesellschaft (NB: Cusanus zou als personage opgevoerd worden in de nooit verschenen roman *De ontdekking van Moskou*). De VPRO zendt een tv-bewerking van het toneelstuk *Tanchelijn* uit, onder regie van Dimitri Frenkel Frank. Publikatie van een essay

over de marxistische psychoanalyticus Wilhelm Reich, *Het seksuele bolwerk* en van *Woorden, woorden, woorden*, een typografisch spel met de Hamlet-monoloog 'To be or not to be'.

1974 Dochter Frieda, genoemd naar de huishoudster Frieda Falk, wordt op 24 juni geboren. Mulisch woont in Boedapest een congres van het Internationaal Theater Instituut (ITI) bij. Het toneelstuk *Bezoekuur* gaat in Amsterdam in première. Publikatie van de eerste dichtbundel, *De vogels. Drie balladen* (Athenaeum-Polak & Van Gennep).

1975 In de zomer gaat Mulisch naar een ITI-congres in Berlijn. In het najaar wijdt het Letterkundig Museum te Den Haag een tentoonstelling aan hem, getiteld *De getijden van Harry Mulisch*. De tentoonstelling is ook te zien geweest in kasteel Groot Hoenlo, Olst. Publikatie van de dichtbundel *Tegenlicht* (Athe-

naeum-Polak & Van Gennep), het geïllustreerde, autobiografische *Mijn getijdenboek* en een bibliofiel dichtbundeltje *Kind en kraai. Of familie duurt het langst* (Eliance Pers). Tevens verschijnen het scenario *Volk en vaderliefde. Een koningskomedie* en de roman *Twee vrouwen. Twee vrouwen* is vertaald in het Duits (Wiesbaden/München 1980), Engels (Londen 1980), Ivriet (z.p. 1983), Frans (Arles 1986), Spaans (Barcelona 1988), Pools (Wroclaw 1990) en Esperanto (Chapecó [Brazilië] 1992). In een bibliofiele uitgave verschijnt de novelle *De grens* (Bibliofiele Bijenkorf Bibliotheek; met een portrettekening door Paul Citroen).

1976

Voor de tweede keer woont Mulisch een theatercongres bij in Boedapest. De VPRO zendt op 11 maart het televisiespel *Volk en vaderliefde* uit, onder regie van Wim T. Schippers. Publikatie van een nieuwe dichtbundel *De wijn is drinkbaar dank zij het glas*, een polemische brochure *Het ironische van de ironie. Over het geval G.K. van het Reve* (Manteau) en *Vergrote raadsels. Verklaringen, paradoxen, mulischesken* (Gottmer), een aforismen- en citatenreeks onder redactie van Gerd de Ley. Tijdens de jaarwisseling wordt *De taal is een ei* (Athenaeum-Polak & Van Gennep en Peter Loeb) gepresenteerd.

1977

Op 10 juni vindt in het Circustheater in Scheveningen de wereldpremière van de opera *Axel* plaats. Mulisch schreef het libretto - naar Villiers de l'Isle-Adam; Jan van Vlijmen en Reinbert de Leeuw componeerden de muziek. De vijftigste verjaardag van Mulisch wordt uitbundig gevierd met de openbare feesten ‘Leven, lijden en triomf van Harry Mulisch’ in Amsterdam en Den Haag. Hij krijgt de onderscheiding Ridder in de Orde van

	Oranje Nassau. In december krijgt Mulisch de Constantijn Huygens-prijs van de Jan Campertstichting voor zijn gehele oeuvre. Gedichten uit *Kind en kraai* (1975) worden door Peter Schat op muziek gezet voor piano en zangstem en uitgevoerd door Reinbert de Leeuwen Marjanne Kweksilber. Het tekstboek is hetzelfde jaar vertaald in het Duits en Engels. Tijdens het Holland Festival wordt *De knop* (1960) opgevoerd door de Theaterunie, onder regie van Lodewijk de Boer. De muzikale begeleiding is in handen van het Nederlands Blazersensemble onder leiding van Willem Breuker, die ook de muziek componeerde. In juni begint Mulisch definitief aan het filosofische werk waarvan de oorsprong ligt in het jaar 1949 en waarvan de werktitel luidt *De compositie der wereld*. Publikatie van het libretto van *Axel*, de verhalenbundel *Oude lucht. Drie verhalen*, van *Verzamelde verhalen 1947-1977* en van *De verhalen 1947-1977*.
1978	*Het stenen bruidsbed* (1959), bewerkt voor toneel door Jos van Assendelft, wordt in maart opgevoerd in het Universiteitstheater in Amsterdam. Publikatie van *Wat poëzie is. Een leerdicht* (Athenaeum-Polak & Van Gennep). Het is vertaald in het Amerikaans (New York 1982).
1979	Op 24 februari vindt de uitreiking plaats van de P.C. Hooft-prijs (1977) in de Stadsschouwburg te Amsterdam. De plechtigheid wordt besloten met de vertoning van de korte film *De grens* (een verhaal uit *Oude lucht*, 1977), gemaakt door Bobby Eerhart. Rijk de Gooijer speelt de hoofdrol. Publikatie van de verzamelbundel *Paniek der onschuld*.
1980	Publikatie van *De compositie van de wereld*. Onmiddellijk na de voltooiing maakt Mulisch een reis naar Kreta. Vandaar wordt de reis per schip voortgezet naar Egypte.

1981	Van januari tot maart zendt de VPRO het discussieprogramma ‘De schrijvers’ uit, onder voorzitterschap van Mulisch. Van 5 tot en met 27 februari is er een expositie over leven en werk van Mulisch in de mediatheek van de Spaarne Scholengemeenschap in Haarlem. Onder regie van George Sluizer verschijnt er een Engelstalige film naar *Twee vrouwen*, getiteld *Twice a woman*. Publikatie van *De mythische formule*, een bundel van dertig interviews uit dertig jaren, samengesteld door Marita Mathijsen.
1982	Publikatie van *Opus Gran* (De Harmonie), een cyclus van twaalf gedichten met tekeningen van Jeroen Henneman en de roman *De aanslag. De aanslag* is vertaald in het Fins (Helsinki 1984), Noors (Oslo 1984), Frans (Parijs 1984), Amerikaans (New York 1985), Engels (Londen 1985), Deens (Kopenhagen 1986), Tsjechisch (Praag 1986), Bulgaars (Sofia 1986), Italiaans (Milaan 1986), Duits (München/Wenen 1986), Hongaars (Boedapest 1986), Zweeds (Stockholm 1986), Spaans (Barcelona 1986), Kroatisch

(Zagreb 1987), Pools (Warschau 1988), Portugees (Lissabon 1988), Chinees (Peking 1988), Ivriet (Jeruzalem 1988), Roemeens (Boekarest 1988), en Sloveens (Ljubljana 1990). In 1992 zal het boek in het Bahasa Indonesia verschijnen.

1983

Van eind augustus tot begin oktober zendt de VPRO 'De lijn' uit, een zestal programma's naar een idee van Mulisch. 'Trek een lijn dwars door de stad, noteer alles wat je op die lijn tegenkomt en je krijgt een aardige dwarsdoorsnede van die stad' (*VPRO-gids*, 27 augustus 1983). In het gezelschap van Remco Campert en Cees Nooteboom reist Mulisch naar Israël. Op 7 oktober ontvangt Mulisch uit handen van oud-verzetsvrouw Truus Menger in het stadhuis van Haarlem het 200.000ste exemplaar van *De aanslag*. Op 8 december houdt hij de voordracht 'Het boek' tijdens de openbare jaarvergadering van de KNUB in het Rijksmuseum in Amsterdam. Publikatie van de novelle *De gezochte spiegel* (Ad ten Bosch, Zutphen) en een nieuwe dichtbundel, *Egyptisch*, waarin de gedichten uit *Opus Gran* zijn opgenomen zonder illustraties.

1984

De door Mulisch gehouden toespraak op 5 mei tijdens de jaarlijkse bijeenkomst in Wageningen van het Nationaal Comité Herdenking Capitulatie 1945 verschijnt als de afzonderlijke publikatie *Wij uiten wat wij voelen, niet wat past*. Ter gelegenheid van de Boekenweek verschijnt *Het boek* als handelseditie in een oplage van 1500 exx. Eerder verscheen het in een genummerde oplage van 500 exx. Mulisch houdt op 7 december de Huizinga-lezing 'Het Ene' in de Leidse Pieterskerk.

1985

Cherry Duyns maakt voor de VPRO een documentaire over Mulisch, *Gran. De sporen van een droom*. Voor de documentaire reizen ze naar de bronnen

van Mulisch' schrijverschap: Berlijn, Neurenberg, Athene, Jeruzalem en Cairo. Publikatie van *Het Ene* en van een nieuwe roman *Hoogste tijd. Hoogste tijd* is vertaald in het Duits (München/Wenen 1987) en Engels (Londen etc. 1987).

1986 Fons Rademakers verfilmt *De aanslag* (1982). Op 6 april houdt Mulisch de toespraak 'Het meisje en de dood' bij de opening van de tentoonstelling 'Die Welt der Anne Frank' in de Akademie der Künste in Berlijn. In mei zendt de TROS een hoorspelbewerking uit van *Het stenen bruidsbed* door Hans Karsenbarg. Op het Rölingcollege in Groningen krijgt Mulisch de Diepzee-prijs uitgereikt voor de meest gelezen en gewaardeerde auteur onder middelbare scholieren. Mulisch reist naar Parijs voor het internationale schrijverscongres 'Transeuropéennes de Littérature', dat van 27 oktober tot 10 november gehouden werd en draagt er tien 'Thesen' over het schrijverschap voor. Publikatie van *Aan het woord*, een bundel van zeven toespraken.

1987 De verfilming van *De aanslag* is niet alleen in Nederland een groot succes. *The Assault* wordt met de Golden Globe èn een Oscar bekroond. In januari publiceert Mulisch tien 'Scholia' in *De Gids*. Deze worden in hetzelfde jaar met de tien 'Thesen' uit 1986 gebundeld tot *Grondslagen van de mythologie van het schrijverschap* (uitgeverij Thoth). Publikatie van de verzamelbundel *De gedichten 1974-1983* en de novelle *De pupil. De pupil* is vertaald in het Duits (München/Wenen 1989) en Frans (Arles 1989).

1988 Op 30 januari houdt Mulisch ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van Marcel van Dam de toespraak 'Het licht'. De tekst wordt op 12 februari gepubliceerd in *NRC Handelsblad* en later dat jaar als afzonderlijke publikatie. Mulisch reist naar Berlijn voor het schrijverscongres 'Ein Traum von Europa', waar hij op 25 mei de lezing

	‘Lof van het niemandsland’ houdt. John Rouvroye bewerkt *De pupil* tot een monoloog. De première vindt plaats in juni in het Bonnefantenmuseum in Maastricht. Publikatie van de roman *De elementen. De elementen* is vertaald in het Duits (München/Wenen 1990) en Frans (Arles 1992). Publikatie van de verzamelbundel *Theater 1960-1977*, waarin opgenomen ‘Tanchelijn’ (1960), ‘De knop’ (1960), ‘Een doorn in het oog’ (1967), ‘Oidipous Oidipous’ (1972), ‘Bezoekuur’ (1974), ‘Volk en vaderliefde’ (1975) en ‘Axel’ (1977). Ook verschijnt *Oedipus als Freud* (Lemniscaat), een voordracht van Mulisch die hij bij verschijning van deel 10 van het verzameld werk van Jung uitsprak.
1989	Op 8 november houdt Mulisch in Groningen de lezing ‘De neus van Cleopatra. Meditaties over het

toeval in de geschiedenis'. Hij reist in december naar Berlijn voor de manifestatie 'Richtfest für ein europäisches Haus', ter gelegenheid van de verjaardag van Willy Brandt. Daar houdt hij de rede 'De verkeerde Mephistopheles'. Publikatie van *Voorval. Variatie op een thema* (Bijenkorf) en de novelle *Het beeld en de klok*.

1990 *De zuilen van Hercules* bevat tien essays, waaronder 'Het boek', 'Grondslagen van de mythologie van het schrijverschap', 'Oedipus als Freud', 'Het licht', 'Het Ene' en 'De verkeerde Mephistopheles'.

1991 Mulisch beëindigt zijn redacteurschap bij *De Gids*, maar blijft verbonden aan het stichtingsbestuur, waarvan de redactie deel uitmaakt.

1992 Op 4 mei houdt Mulisch in de Nieuwe Kerk in Amsterdam de rede 'Op de drempel van de geschiedenis'. Het Letterkundig Museum wijdt in het najaar een grote overzichtstentoonstelling aan het werk van Mulisch. Publikatie van *Op de drempel van de geschiedenis* en de roman *De ontdekking van de hemel*.

ES

Register

abdij Sion 44, 96
Achterberg, Gerrit 15, 34
'Werkster' 15
Acropolis 83
Actiegroep Vietnam 41
Akademie der Künste 98
Aksiegroep Spellingsvereenvaudiging 52
Algemeen Handelsblad 41, 48
Algemene Bond van Leesbibliotheekhouders 95
Allard Pierson Museum 62
Americain 57
Amerika 45, 78, 95
Amsterdam, 9, 11, 12, 14, 21, 24, 28, 29, 33, 37, 38, 39, 41, 44, 49, 52, 54, 59, 62, 63, 66, 77, 80, 85, 86, 93-99
Amsterdams Toneel, het 54
Anastasia [teckel] 18
Andersson, Bibi 61
Andreus, Hans 94
Andraz, 96
Andriessen, Louis 44, 96
Anefo 20, 85
Anone [ps. van Martin Šimek] 86
ANP 14, 30, 44, 48, 64
ANP/Dick Coersen 63
ANP/Ben Hansen 30
Antonietti, Frans 17
Antwerpen 93
Appeltheater 63
Appolonius van Tyana 10
Arbeiderspers, De 94
Aristoteles 10
Arles 61, 97, 98
Assault, The 78, 98
Assendelft, Jos van 97
Athene 83, 98
Athenaeum [boekhandel] 80
Athenaeum-Polak & Van Gennep 96, 97
Athos-prijs 95
Auschwitz 32, 64, 88, 95
Auteurstheater, Het 96
Avenue 9, 38, 50, 96
AVRO 30

Bahnhof Rolandseck 82
Bakker, Bert 96
Bandung 94
Bangkok 38

Barbarber 93
Barcelona 26, 61, 94, 97
Basel 82, 94
Bavo, St. 87
Bayreuth 54, 96
Beatrix, koningin 85
Beatrix, prinses 19
Beckett, Samuel 32
Behrendt, F. 48
Belina, Renate 61
België 95
Benthem van den Bergh, G. van 85
Bentz van den Berg, Han 28
Beretty, Yoka 63
Berg, Joris van den 95
Berlijn 12, 32, 77, 83, 93, 95, 99
Bernhard, prins 82
Bernlef, J. 34
Bernkastel-Kues 96
Beroepsvereniging voor Beeldende Kunstenaars 51
Bescherming Burgerbevolking 31, 95
Beuk, De 94
Beunis, Karel 24, 33
Bezige Bij, De 24, 33, 44, 71, 75, 94, 95
Biesheuvel, Maarten 66
Blaman, Anna 14
Blokker, Jan 14
Boedapest 96, 97
Boekarest 79, 94, 98
Boekenbal 19, 20, 29, 48, 49, 86
'boek en de muzen, Het' 19
Boekenweek 35, 98
Boer, C. de 18
Boer, Lodewijk de 54, 63, 96, 97
Boersma, Pieter 37, 72
Bolivia 45
Bolzano 96
Bomans, Godfried 20, 37, 93
Bonn 82
Bonnefantenmuseum 98
Borgers, Gerrit 57
Borges, Jorge Luis 34
El aleph 34
Bosch, Ad ten 98
Bouhuys, Mies 14, 51
Bouwman, Mies 37
BRD [zie Duitsland]
Braak, Krijn ter 96
Brakke Grond 95

Brandt, Willy 99
Bratislava 26, 94
Brecht, Bertold 34, 51
Breuker, Willem 11, 97
Brüggen, Bas 80
Brugsma, W.L. 17, 34, 37, 48, 95
Bruno, Giordano 10
Brussel 94
Buchenwald 21
Buddingh', Cees 71
‘BulkBoek's Dag van de Literatuur’ 87
Burcht, Wijnand van den [ps. van Jan Hanlo] 32
‘Verhalen van Kakokof’ 32
Burenlaan, Anna van 93
Buysse, Maddy 26
Bijenkorf 99
Bijenkorf Bibliotheek, Bibliofiele 97
Bijenkorf Literatuur-prijs 8, 94
Bzzlletin 66, 83
Bzztöh 63

Cairo 83, 98
Calcutta 38
Campert, Remco 33, 94, 98
Campertstichting, Jan 64, 97
Carmiggelt, Simon 37
Carré, theater 44
Casimir, H.B.G. 85
Castro, Fidel 9, 48
Centrum Bellevue 63
Che [zie Guevara]
Christelijk Lyceum 93
Circustheater 64, 97
Citroen, Paul 97
Claus, Hugo 24, 27, 32, 44, 86, 95, 96
‘Het teken van de hamster’ 32
De zwarte keizer 24
Coca Cola 45
Collings, John 61
Collins Harvill 79
‘Combi Press’ Service 34
Comité van Solidariteit met Cuba 95
Commissie voor de Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek[= CPNB] 19, 20
Concertgebouw 29, 96
Concertgebouworkest 29
Congresgebouw 87
Constandse, A.L. 37, 38, 95
Constant [= Constant Nieuwenhuis] 40

‘New Babylon’ 40
Cordes, Bine 60
Coster, Laurens Janszoon 87
Couperus, Louis 19
‘De binocle’ 19
Crisp, Steve 79
Cuba 9, 41, 42, 44, 49, 66, 95
Cultuurprijs van Vilvoorde 9, 95
Cusanus, Nicolaus 96
Cusanus Gesellschaft 96
Czarnecki, Zbigniew 78

Dam, Jan van 94
Dam, Marcel van 12, 63, 98
Darius [= koning Darius] 59
Dautzenberg, J.A. 21, 24
De sleutel in de kast 21, 24
David 9
D-day 93
DDR [zie Duitsland]
Dekkers, Will 78
Delta. A review of arts life and thought in the Netherlands 38, 39
Delvaux, Paul 60
‘L'escalier’ 60
Den Haag, 18, 57, 63, 64, 87, 96, 97
Derde Rijk 64
Detjen, Klaus 78
Deventer 44, 96
Diepzee-prijs 98
Dix, Otto 78
‘Mond über den Häusern’ 78
Doe mee 93
Donner, Jan Hein 24, 59, 65, 87, 94, 95
Mulisch, naar ik veronderstel 24
‘*Het stenen bruidsbed* van Harry Mulisch’ 24
‘Door Inspanning Uitspanning’ [Haarlemse Toneelvereniging] 93
Doorman, S.J. 10
Dostojewsky 34, 35
Dresden 8, 21, 24, 94
Duisenberg, Wim 63
Duitsland 21, 54, 55, 77
Oost- 21, 65, 94, 96
West- 65, 96
Duizendjarig Rijk 10
Dumas, Sandra 61
Duyn, Roel van 38
Duyns, Cherry 11, 83, 98
Dijk, Ko van 28

Early, Els 61
Edimedia en J. Guillot 26
Eerhart, Bobby 66, 97
eeuwige monster, Het 93
Egypte 8, 12, 62, 83, 97
Eichmann 9, 32, 95
Eichmannproces[= proces Eichmann] 9, 32, 95
Eliance Pers 97
Elseviers Weekblad 32, 93, 95
Elsken, Ed van der 44
Emmenes, Viola van 63
Empedocles 12
Engeland 79
Enzensberger, Hans Magnus 9, 65
Epimenides 10
'Erst kommt das fressen, dann kommt die moral' 51
Europa 10, 12, 34
Euwe, Max 18
Exel, Wim 8, 66, 93
Eybers, Elisabeth 39, 95

Falk, Frieda 93, 94, 96
Ferron, Louis 71
Fili, Louise 79
Filmes Lusomundo 78
Florian, café 33
Fludd, Robert 71
Utriusque cosmi historia 71

Folmer, Carien 84
Forcano, Eugenio 26
Frank-prijs, Anne 8, 20, 94
Frankrijk 77
Frascati 96
Frederik, aartsbisschop 28
'Freitagnacht' 87
Frenkel Frank, Dimitri 57, 63, 95, 96
Freud, Sigmund 10, 96
Frielink, Coos 94
Froe, A. de 37, 95

Gablonz 93
Gardeniers-Berendsen, M.H.M.F. (Til)66
Garrel, Betty van 49
getijden van Harry Mulisch, De 96
Gids, De 9, 30, 36-38, 50, 61, 72, 81, 85, 95, 96, 98, 99
Ginsberg, Allen 32
God, 28
Goethehaus, 21
Golden Globe 78, 98
Goliath 9
Gomperts, H.A. 51
Gooijer, Rijk de 66, 97
Gottmer 97
Gran 11, 80
'*Gran. De sporen van een droom* 11, 83, 98
grens, De [film] 66, 97
Griend, René van de 59
Groene Amsterdammer, De 86, 94
Groningen 98
Groot, Sybren R. de 37, 95
Groot Hoenlo 96
Grootveld, Robert Jasper 40
Groppo, Gianfranco 78
Guevara, Che 9, 42, 45, 88
Guillot, J. (zie Edimedia)

Haagsche Courant 52
Haagse Post 49
Haarlem 17, 18, 20, 79, 87, 93, 94, 97, 98
Haarlems Dagblad 94
Haarlemsche Schoolvereeniging 93
Haarzuilen 35
Haasse, Hella S. 30
Habana Libre 41
Habers, Annelen 78

Hajenius 82
Hamburg 94
Hanlo, Jan [zie Wijnand van den Burcht] 32
Harmonie, De 97
Harris, Chris 61
‘Harry go home’ 26
‘Hasta la victoria siempre’ 42
Havana 41, 44
Heemstede 93
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 66
Heidelberg 54, 96
Helsinki 27, 94, 97
Helst, Bartholomeus van der 39
‘Gerard Bicker’ 39
Henneman, Jeroen 80, 97
Heraclitus 10
Herblot, Ans 30
Heyboer, Anton 93
Hermes Trismegistus 8, 64
Tabula smaragdina 64
Hermus, Guus 54
Herodotus 59
Historiën 59
‘Thalia’ 59
Himalaya 66
Hitler, Adolf 10, 54
Hogere Confectieschool 37
Hölderlin, Johann Christiaan Friedrich 75
Holland Festival 44, 54, 64, 96, 97
Hollands Diep 59
Holsbergen, J.W. 24
De handschoenen van het verraad 24
Honaut, Jan 71
Hongarije 11,
Hooft-prijs, P.C. 10, 66, 97
Hoornik, Ed. 24, 37, 38, 94, 95
Horvat, Dragutin 79
Huizinga-lezing 12, 98
Huygens-prijs, Constantijn 10, 64, 97

Iancu, Ion T. 79
Ibiza 26, 27, 94
Ilić, Mirko 79
Image Bank/W. Bauer 78
India 38, 95
Innsbruck 96
Ionesco, Eugène 27, 29, 94
Internationaal Theater Instituut (ITI) 96
Israël 32, 95, 98

Italië 11, 33, 94

Jans, Hugh 15
Japan 38, 39, 95
Jaring, Cor 49
Jeruzalem 9, 79, 83, 98
Jezus 10, 17
Jong en Van Es, De 82
Juliana, koningin 20
Jung, Carl Gustav 10, 98

Karsenbarg, Hans 98
Kat, Ewoud de 80
Katičić-Horvat, Maria 79
Keulen 95
Klimt, Gustav 61
'De vriendinnen' 61
KNUB 98
Koomen, Niko 56
Koornstra, Metten 24, 49
Kopenhagen 79, 97
Korea 11
Kosinski, Jerzy 44
De geverfde vogel 44
Stappen 44
Kossmann, Alfred 30
Kouwenaar, Gerrit 94
Kreta 12, 86, 97
'Kring, De' 30, 59
Krist, Fake 79
Kriterion 34
Kurhaus 21
Kusters, Wiel 85
Kuijper, Sjoerd 71
Kweksilber, Marjanne 97
Kyoto 38

Laatste Oordeel 8
Lages, Willi P.F. 73
Lammers, Han 37, 52, 63, 95
Lammertink, Harry [zie Yrrah]
Leeflang, Chris 19, 20
Leeuw, Reinbert de 11, 44, 64, 96, 97
Lehmann, L. Th 34
Leidsekade 21, 28, 35, 49, 94
Leidseplein 26, 28, 59
Leidsestraat 80
Lemniscaat 98
Letterkundig Museum 7, 57, 96, 99

Leuven 84
‘Leven, lijden en triomf van Harry Mulisch’ 63, 97
Ley, Gerd de 97
Vergrote raadsels 35, 97
Lichtveld, Fanny 29
Lindeboom, Henk 41
Lippmann-Rosenthal & Co. 93
Lissabon 78, 98
‘Literaire Pocket’ 29
‘Literaire Reuzenpocket’ 24, 31, 94
Ljubljana 79, 98
Loeb, Peter 97
Loggem, Manuel van 44
Londen 61, 94, 97, 98
Lorda i Alaiz, F.M. 26, 61
Lorenzetti, Ambrogio 60
‘De zegeningen van het goede bewind’ 60
Lou de Palingboer 8, 28
Lubberhuizen, Geert 33, 44
Lucebert 94
Lundsgaard Sørensen, Birthe 79
Lutz, Ton 18
‘lijn, De’ 98

Maastricht 98
Maidanek 32, 95
Májeková, Júlia 26
Makarovič-Žagar, Nada 79
Mandril 73
Manteau 97
Mao Tse-Toeng 39
Mariani, Carlo Maria 86
‘Poseidon’ 86
Mathijsen, Marita 97
De mythische formule 14, 97
Maxim [teckel] 72
McCarthy, Mary 79
Mechanicus, Philip 28, 59
Mengelberg, Misha 44, 96
Menger, Truus 98
Meijer, Ischa 49
Michelangelo 11
Michiels, Ivo 32, 95
Mierlo, Hans van 66, 85
‘Mies-en-scène’ 37
Milaan 78, 97
minister van C.R.M. 66
minister van O.K. & W. 94
Mjeda, Luka 79

Modrow, Hans 87
Moer, Ank van der 54
Molenkamp, Wim 51
Monsanto, Ilse 26, 33, 34
Moreau, Gustave 64
'Jupiter et Sémélé' 64
Morriën, Adriaan 14, 35
Motion 96
Mrotzek, Siegfried 60
Mulder, Gerard 26, 27
Literair Ibiza 26, 27
Mulisch, Anna 52, 86, 96
Mulisch, Frieda 80, 96
Mulisch, Harry Kurt Victor
De aanslag 9, 11, 12, 73-75, 77-79, 95, 97, 98
Aan het woord 98
'Achterberg' 59
'Achter wallen en poorten' 94
Het afwezige kind [werktitel] 60
'Anekdoten rondom de dood' 95
archibald strohalm 7, 8, 13-15, 59, 93, 94
Het Auteurstheater. Plan voor een Amsterdams Toneelgezelschap 96
Axel[opera] 11, 64, 97
'Axel' [opera] 98
Het beeld en de klok 87, 99
Bericht aan de rattenkoning 9, 21, 39, 40, 41, 95
Bezoekuur 96
'Bezoekuur' 98
Het boek 98
'Het boek' 98, 99
Bijlage bij de eerste druk van De compositie van de

wereld 71
Chantage op het leven 94
'Chantage op het leven' 94
De compositie van de wereld 7, 10, 66, 70, 97
De diamant 9, 10, 12, 94
Een doorn in het oog 95
'Een doorn in het oog' 98
Egyptisch 11, 62, 80, 81, 98
De elementen 12, 86, 98
Het Ene 98
'Het Ene' [zie ook Huizingalezing] 12, 98, 99
De fontein(en) [werktitel] 60
'Formules, peniskokers' 21
'De geboorte' 81
gedichten 1974-1983, De 59, 98
Geen combinatie 2 95
'Een geldig recept' 5, 33
'De gelijkenis' 19
De gezochte spiegel 98
Gratie voor de doden 21, 73
De grens 97
'De grens' 11
Grondslagen van de mythologie van het schrijverschap 5, 62, 72, 73, 84, 98
'Grondslagen van de mythologie van het schrijverschap' 99
'Harry en het woord' 31
'Historische inleiding over de twee vaderlanden' 39.
'Hoe Jan genezen werd' 93
Hoogste tijd 7, 11, 12, 98
'De horizontale klassenstrijd' 39
In een duister woud'[werktitel] 60
Het ironische van de ironie 62, 97
Israël is zelf een mens 96
'De kamer' 93
'Katalogus' 50, 96
'Katastrofestuk' 50, 96
'Keuring' 16
Kind en kraai 11, 97
'Kind en kraai' 61
De knop 7, 8, 11, 29, 94, 95, 97
'De knop' 98
'De knop - een farce' 29
'Kommentaar' 50, 96
'Kroonprins' 16
'Het kruis en de bloem' 38
'Kuriosa' 50, 96
'Het licht' 12, 98, 99

‘Lof van het niemandsland’ 98
Manifesten 94
‘Manifesten’ 31
‘Het meisje en de dood’ 98
‘Meningen in marstempo’ 96
‘De mens aan zee’ 19
Het mirakel 11, 16, 94
‘Museum I, II en III’ 81
Mijn getijdenboek 7, 8, 10, 18, 59, 66, 92, 93, 97
De mythische formule 14, 97
‘Het narrenschip’ 95
‘De neus van Cleopatra’ 98
Oedipus als Freud 98
‘Oedipus als Freud’ 99
Oidipous Oidipous 10, 53, 54, 96
‘Oidipous Oidipous’ 98
‘Oneindelijke aankomst’ 94
De ontdekking van de hemel 5, 9, 88, 89, 99
De ontdekking van Moskou 9, 75, 95, 96
‘De ontdekking van Moskou’ 32
Op de drempel van de geschiedenis 99
‘Op de drempel van de geschiedenis’ 99
Opus Gran 11, 80, 81, 97, 98
Oude lucht 66, 97
‘Oude lucht’ 10
Over de affaire Padilla 44, 96
Paniek der onschuld 5, 33, 62, 97
Paralipomena orphica 96
‘Paralipomena orphica’ 75
Pays Bah. Zo is het 95
‘Potgieter tot Mulisch, Van’ 36
‘De pottebaker’ (sic) 93
De pupil 11, 12, 86, 98
‘Quauhquauhtinchan in den vreemde’ 16
Reconstructie 9, 44, 45, 48, 96
‘Scholia’ 98
Het seksuele bolwerk 5, 7, 10, 34, 53, 56, 93, 96
Soep lepelen met een vork 52, 96
De sprong der paarden & de zoete zee 9, 10, 17, 94
‘De sprong der paarden en de zoete zee’ 16
‘Een stad in de zon’ 16
Het stenen bruidsbed 8, 9, 11, 12, 21, 24, 26, 94, 97, 98
De taal is een ei 97
Tanchelijn 8, 28, 57, 94, 95, 96
‘Tanchelijn’ 98
‘De tegenaarde’ 31
Tegenlicht 59, 61, 96
‘De terugkomst’ 16
‘Thales van Milete overdenkt de zee’ 81

Theater 1960-1977 98
'Thesen' 98
De toekomst van gisteren 9, 10, 11, 54, 55, 95, 96
Tussen hamer en aambeeld 7, 93, 94
Twee vrouwen 10, 11, 12, 60, 61, 97
'Het uur van de urn' 81
Vergrote raadsels 35, 97
De verhalen 1947-1977 97
'De verkeerde Mephistofeles' 99
De versierde mens 8, 11, 16, 17, 94
'De versierde mens' 16
De verteller 9, 36, 50, 51, 96
De verteller verteld 9, 50, 51, 96
Verzamelde verhalen 1947-1977 97
Voer voor psychologen 4, 5, 7, 8, 13, 30, 31, 93, 95
'Voer voor psychologen' 31
De vogels 10, 61, 96
Volk en vaderliefde 11, 59, 97
'Volk en vaderliefde' 98
De voorspelling van het heden 96
Voorval 99
'Wat gebeurde er met sergeant Massuro?' 16
Wat poëzie is 10, 12, 97
Wenken voor de Jongste Dag 8, 31, 38, 95
Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf, tijdens de Jongste Dag 31, 95
De wijn is drinkbaar dank zij het glas 61, 97
Het woord bij de daad 9, 41, 42, 44, 95
Woorden, woorden, woorden 10, 57, 96
Wij uiten wat wij voelen, niet wat past 98
De zaak 40/61 9, 32, 95
De zegelbewaarders 9, 50
'De zegelbewaarders' 36, 96
'Zelfportret met tulband' 30, 31
De zuilen van Hercules 7, 99
Het zwarte licht 8, 9, 10, 94
'Vlle vandaag' 30

Mulisch, Karl Victor Kurt 54, 93, 94
Mulivsch [sic], H.K.V. 93
München 60, 78, 97, 98
Museumplein 41
Muysson, Phil 63

'Narrenschip, Het' 82
Nationaal Comité Herdenking Capitulatie 1945 12, 98
Nationaal Foto Persbureau 52
Nationaal Foto Persbureau Stevens & Magielsen 19, 29, 35
Nederland 12, 21, 24, 34, 35, 44, 77, 87, 94, 95, 98

‘Nederland-Vlaanderen’ 86
Nederlands Ballet 19
Nederlands Blazersensemble 97
Nederlandse Comedie 28
Nederlandse Operastichting 45, 64
Neurenberg 83, 98
New York 61, 71, 79, 94, 97
Nicolas White, Claire 79
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 66
Nieuwe Kerk 99
Nix, Robert 62
Noble, Philippe 26, 61, 78
Nooteboom, Cees 26, 27, 29, 34, 35, 80, 94, 96, 98
Notenkrakers, De 96
NRC-Handelsblad 98

Oberammergau 17
Olst 96
Oostenrijk-Hongarije 93
Oosthout, Nel 19
Organización Latinoaméricana de Solidaridad(OLAS) 41
Orvieto 96
Oscar 78, 98
Oslo 94, 97

Paldor, Ada 79
Paleis voor Schone Kunsten 94
Pantheon Books 79
Parmenides 10
Parool, Het 16, 19, 48, 94
Parthenon 83
Parijs 12, 26, 78, 94, 95, 97, 98
Passiespelen 17
Peking 79, 98
Peleg-Saranga, Yael 79
Penguin Books 79
Perkins, Anthony 61
Peter, Richard 24
Dresden. Eine Kamera klagt an 24
Petrus 17
Piazza San Marco 33
Pieterskerk 98
Pinto, Lígia 78
Plato 10, 66
Plinius 75
Podium 8, 24, 29, 94
Popper, Karl 66
Posen 93
Post, Puck 26

Post, Waldemar 26, 80

Posthuma de Boer, Eddy 24, 33-35, 37, 38, 62, 63, 66
Pot & Partners BV 70
Praag 97
Preußen, Julius von [teckel] 88
'Preventie voor parodontopa-thieën' 21
Prinsen, Joost 54
Prinsen Geerligs, R.J. 14
Prinsen Geerligs-prijs, Reina 8, 14, 93
Pro Senectute 93
Provo 38, 40
Pyciak, Ryszard 78
Pythagoras 10

Qi Jingye 79

Ra 10
Rademakers, Fons 33, 78, 96, 98
RAI 37, 65, 95
Randstad 9, 32, 75, 95
Raviez, Steye 49, 72
Reehuis, Jerôme 57
Reich, Wilhelm 10, 56, 96
'Report to the King Rat' 39
Reve, Gerard 10, 65, 95
Reve, G.K. van het 62
De taal der liefde 62
Revisor, De 62
Rey Jaime I 26
'Richtfest für ein europaïsches Haus' 99
Ridder in de Orde van Oranje Nassau 97
Rigters, Henk 28
Robbe-Grillet, Alain 32, 34
Roederer, Juan G. 71
Introduction to the Physics and Psychophysics of Music 71
Roemenië 94
Roggeveen, Leonard 93
De ongelooflijke avonturen van Bram Vingerling 93
Rokin 82
Rölingcollege 98
Rome 96
Rona, Jutka 54
Rotterdam 82
Rouvroye, John 98
Rover, Frans C. de 7, 84
De weg van het lachen 7, 84
Ruif, De 18
Rusland 77

Ruting, Lotte 16, 94
Rijksmuseum [Amsterdam] 85, 98
Rijn, de 54
Ryoan-ji tempel 38

Samson, Lancelot 88
San Francisco 38, 93
Sartre, Jean Paul 9
Schaft, Hannie 77
Schat, Peter 11, 41, 44, 63, 95, 96, 97
Schellen, F.J.A. 45, 47
Scheveningen 21, 64, 97
Schierbeek, Bert 26, 29, 34
Schierbeek, Margreet 26, 29
Schipper, Huug 52
Schrijverskwartet 52
Schippers, Wim T. 97
Schloempie [teckel] 18
'School 17' 93
'schrijvers, De' 97
'Schrijvers praten voor lege banken in Europarlement' 82
'Schrijvers tekenen zichzelf' 62
'Schrijvers voor Vietnam' 96
Schwarz, Alice 54, 59, 93
Semprun, Jorge 9
Serné, Gerrit 84, 87
Shakespeare, William 57
Siena 60, 94
Sillem, Astrid 88
Silveren Spieghel, De 37
Šimek, Martin [zie Anone]
Shi Huiye 79
Sluizer, George 61, 97
Smeding, H.J. 14
Sofia 95, 97
Sosa Blanco, Jesús 42
Spaarne Scholengemeenschap 97
Spaarnestad 49, 82
Spaarnzichtlaan 93
Speer, Albert 54, 96
Stadsschouwburg 19, 20, 54, 66, 86, 94, 96, 97
Staten Bolwerk 94
Stendl, Ion 79
Stockholm 94, 97
Stofbergen, Leendert 44, 50, 86, 87
Straat, Evert 30
Straatsburg 82
Studio [toneelgroep] 95
Studio Lemaire en Wennink 28

Stuiveling, Garmt 15
Sundermeyer-Kempen, M.D. 45, 47
Swaan, Abram de 85

‘Tandenknarsen en mopperen op De Kring’ 59
Teisterbant 20, 93
‘Temple of Music, The’ 71
Teylers Museum 18
Thailand 38, 95
Theaterunie 97
Thoth 8, 62
Thoth [uitgeverij] 98
Tiergarten 93
‘To be or not to be’ 10, 96
Todi 96
Tokyo 38
Toonder, Jan Gerhard 26
‘Transeuropéennes de Littérature’ 98
‘Traum von Europa, Ein’ 98
Triumph, Harald 95
TROS 98
Tübingen 94
Tuschinski 78
Twice a woman 97

Ulsen, Henk van 57
Unimark International 78
Universiteit van Amsterdam 14
Universtiteitstheater 97
USA [zie Verenigde Staten]

Valeriusstraat 94
VARA 15
Veen, Adriaan van der 14
Venetië 33, 94
Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels 35
Verenigde Staten [zie ook Amerika] 9, 42, 93
Verhoeff, Bert 66
Verkerke [kunsthandel] 80
Verwayen, Ineke 26, 29, 33, 34
Verwey, Kees 20, 93
Vesalius, Andreas 31
De humani corporis fabrica 31
Vesuvius 11, 86
Vietnam 11, 41
Vietnamestafette, Sandwich 41
Vila Fabião, Maria Alice 78
Villiers de l'Isle-Adam 10, 64, 97
Axel[theaterstuk] 10, 64

Vink, Piet 64
Vinkenoog, Simon 26, 32, 34, 94, 95
Visser Neerlandia-prijs 8, 95
Vlaanderen 87
Vliet, Eddy van 71
Vlijmen, Jan van 11, 44, 64, 96, 97
Voeten, Bert 14
Vogel, Ellen 54, 96
Volkskrant, de 80, 82
Voorhoutstraat 93
VPRO 11, 57, 59, 83, 96, 97, 98
VPRO-gids 98
VPRO-persdienst 83
Vries, Elise de 61
Vries, Martin de 79
Vriesland, Victor van 30
Vroom, Siem 54
Vrij Nederland 62, 78, 85
Vijverberg-prijs 9, 32, 95

Wageningen 12, 98
Wagner Festspiele 54, 96
Warschau 78, 94, 98
Weeber, Carel 45
Weerd, Jan van der 71, 86
Weimar 94
Weinreb, Friedrich 95
Weisz, Frans 35
'Welkom op het Leidscheplein' 26
'Welt der Anne Frank, Die' 12, 98
Wenen 78, 94, 97, 98
Westendorp, Fiep 16
Westerhoutpark 93
Westerhoutstraat 17
Wetterslev, Jesper 79
Wibautstraat 24
Wiesbaden 60, 97
Wilhelminastraat 93
Willink, A.C. 78
'De jobstijding' 78
Witteman, Johannes 71
Wittkampf, Willem 14
Woldhek, Siegfried 65, 78, 85
Woudenberg, Sjoerdje 49, 50, 52, 77, 88, 96
Wroclaw 97
Wijnand, Joop 57
Wijnants, Olaf 54

Yrrah [ps. van Harry Lammertink] 19

Zagreb 79, 98
Zeno 10
Zhang Xiaodong 79
Zimmerman, prof. dr. L.J. 95
‘Zo is het toevallig ook nog 's een keer’ 95
zondag op het eiland van de Grande Jatte, Een 35
Zutphen 98
Zwart, A. [= Harry Mulisch] 94
Zwitserland 95

4 mei-herdenking 12